

ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ

Навчально-науковий інститут денної освіти
Форма навчання денна
(денна, заочна, заочно-дистанційна)

Кафедра туристичного та готельного бізнесу

Допускається до захисту
Завідувач кафедри

_____ Г. П. Склад
(підпис, ініціали та прізвище)

«_____» _____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

*на тему: «Перспективи післявоєнного розвитку релігійного
туризму у Тернопільській області»*

*зі спеціальності 242 «Туризм»
освітня програма «Туризм» ступеня бакалавра*

Виконавець роботи Лук'янчиков Ілля Михайлович

(прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Науковий керівник к.е.н., доц. Карпенко Юрій Вікторович

(науковий ступінь, вчене звання, прізвище, ім'я, по батькові)

(підпис, дата)

Полтава – 2024

ЗМІСТ

Стор.

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ	5
1.1 Поняття та сутність релігійного туризму	5
1.2 Об’єкти паломництва і релігійного туризму.....	14
1.3 Організатори релігійного туризму.....	21
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	31
2.1 Аналіз сучасного стану ресурсної бази релігійного туризму в Україні	31
2.2 Оцінка ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Тернопільській області	41
2.3 Розробка релігійного екскурсійного туру по Тернопільській області	51
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65

ВСТУП

Релігійний туризм – складне явище, яке відіграє важливу роль у культурному житті суспільства як засіб духовного розвитку. Зважаючи на зростання міжетнічної напруги у світі, необхідна ґрунтовна робота зі збагачення населення знаннями про культуру свого та інших народів, доцільно виховувати в суспільстві повагу до традицій і духовного життя різних народів, де туризм, зокрема релігійний може відігравати ключову роль.

Великі перспективи у розвитку релігійного туризму відкриваються і перед Україною, яка духовним центром для багатьох світових релігій, знаходиться на перехресті православного Сходу і католицького Заходу, володіє потужним ресурсним потенціалом. Тому дослідження особливостей управління розвитком туристичних потоків з релігійною метою є актуальним питанням сьогодення.

Питання управління розвитком релігійного туризму висвітлювали у своїх працях такі науковці, як Т. Божук, М. Васін, І. Волкова, З. Герасимів, А. Ковальчук, Л. Горшкова, М. Козловська, А. Колосок, Б. Луговий, А. Манько, О. Любіцева, Г. Машіка, Ю. Миронов, Д. Мошура, Н. Островська, С. Панченко, В. Патійчук, С. Романчук, З. Сапелкіна І. Соловей, В. Тарасова, М. Хіміч, А. Чередниченко, О. Чміль та інші. Однак у цих роботах не розкриті аспекти управління розвитком релігійного туризму в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні заходів, щодо управління розвитком релігійного туризму в регіонах України.

Досягнення та реалізація поставленої у кваліфікаційній роботі мети потребує вирішення таких завдань:

- дослідити поняття та сутність релігійного туризму;

- охарактеризувати об'єкти паломництва і релігійного туризму;
- визначити організаторів релігійного туризму;
- здійснити аналіз сучасного стану ресурсної бази релігійного туризму в Україні;
- здійснити оцінку ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Тернопільській області;
- розробити релігійний екскурсійний тур по Тернопільській області.

Об'єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процеси управління розвитком релігійним туризмом у Тернопільській області.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти дослідження управління розвитком релігійним туризмом.

Для розкриття сутності процесів і принципів розвитку релігійного та туризму використані наукові методи дослідження порівняння та аналізу та узагальнення.

Інформаційними джерелами при написанні кваліфікаційної роботи були нормативно-законодавчі акти України, статистична інформація Державного комітету статистики України, ЮНВТО, ЮНЕСКО, наукові статті, монографії, посібники, підручники та матеріали мережі Інтернет.

Результати дослідження доповідались на кафедральному круглому столі студентів та аспірантів «Туризм і молодь – 2024» (м. Полтава, 15 січня 2024 р.), який проводився у Полтавському університеті економіки і торгівлі.

Галуззю застосування результатів дослідження є діяльність релігійних організацій та туристичних підприємств щодо розробки засоби та просування туристичного продукту на ринку, органів влади та місцевого самоврядування – під час розробки організаційно-економічний механізму розвитку туристичної галузі регіонів України.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ

1.1 Поняття та сутність релігійного туризму

Визначенню поняття та сутності релігійного туризму має передувати з'ясування його спільних рис та відмінностей з поняттям паломництво.

М. Рутинський та А. Ковальчук у своїй монографії стверджують, що релігійний туризм, потрібно розглядити з таких аспектів:

1) подорож це рекреаційна діяльність, яка може сприяти духовному і фізичному відновленню, пізнавальній активності та насиченню туристичними враженнями мандрівника;

2) подорож до релігійних об'єктів, що належать певній релігійній громаді або всій громаді (державі);

3) поїздка є достатньо тривалою (понад 24 години), без оплачуваних заходів із зобов'язанням залишити країну або місце проживання в зазначений термін і повернутися на постійне місце проживання. Якщо подорож триває менше 24 години, то і в релігійному туризмі, і в паломництві виділяються їхні екскурсійні форми (наприклад, урочиста церковна хода може тривати від кількох десятків хвилин до кількох днів) [59].

Подорож до паломницької святині для відпущення гріхів може тривати від кількох годин до кількох днів і тижнів, залежно від відстані, яку паломник долає від місця свого проживання. Тому необхідно відокремити кількогадинні подорожі релігійних туристів і паломників від довготривалих подорожей, які потребують ночівлі (табл. 1.1.1).

О. Борисова вважає, що паломництво і релігійний туризм – це два різні види людської діяльності, оскільки релігійний туризм – це соціально-економічна діяльність, а паломництво – релігійна, тому ототожнювати ці

Таблиця 1.1.1

Спільність екскурсійної форми діяльності в релігійному туризмі та паломництві [59]

Тривалість подорожі	Релігійний туризм	Паломницький рух (паломництво)
більше доби	релігійні тури	паломницькі подорожі
менше доби	екскурсії до релігійних об'єктів	хресна хода, хресна дорога, відпуст без ночівлі

терміни неможливо [4].

П. Яроцький зазначає, що турист, який подорожує з релігійними цілями, – це особа, яка виїжджає на постійне місце проживання за межі країни на строк до шести місяців для відвідування святих місць і релігійних центрів. Під релігійним туризмом дослідник розуміє діяльність, пов'язану з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які відвідують святі місця і релігійні центри, розташовані за межами їх звичного середовища, хоча самі вони можуть не виявляти бажання брати участь в ритуалах поклоніння святиням. Серед причин здійснення паломництва зазвичай це: бажання зцілення від душевних і тілесних недуг, молитва, отримання милості, здійснення богоугодного вчинку, спокутування гріхів, спосіб вираження вдячності за земні блага, прояв відданості вірі, задоволення прагнення до аскетизму в ім'я віри, розуміння сенсу життя [73].

Н. Зацепіна зауважує, що багато фахівців називають релігійний туризм пізнавальними подорожами на основі того, що більшість туристичних подорожей, зазвичай мають багатоцільове призначення. Туризм і паломництво – це різні види соціокультурні види діяльності. На її думку, термінологічна основа паломництва запозичена з туристичного сектору, наприклад, «паломницький туризм», «світове паломництво», «пілігримський продукт», «паломництво» тощо здається безпідставним. Дослідниця вважає що у світлі невиправданого використання терміну «світське паломництво» за свідомими спробами поєднати різні соціокультурні види діяльності стоїть

тенденція до обмеження культурно-цивілізаційного різноманіття людської діяльності, що характеризує ідеологію та практика в глобалізованому світі. Тому, використання терміну «світське паломництво» слід уникати, оскільки це, по суті, туризм, тобто принципово інше соціальне явище, яке можна визначити терміном «релігійний туризм» [14].

З цього приводу С. Панченко зазначає, що паломництво та релігійний туризм слід оцінювати крізь призму історичних джерел та часових трансформацій, оскільки в працях науковців знаходимо суперечливі визначення паломництва, релігійного туризму, релігійного паломництва, духовного паломництва та багатьох інших похідних термінів і виразів, де першоджерелом є «паломництво» з урахуванням вимог сьогодення з його викликами та трансформаціями. Однак, залишається відкритим питання, чи існує паломництво в «чистому вигляді», чи є воно частиною релігійного туризму чи є самостійним явищем [40-41].

Як зазначає В. Шевченко, «паломництво – відвідання віруючими святих місць. Це явище як традиція існує у християн, мусульман, буддистів, синтоїстів, ламаїстів. Термін походить від звичаю привозити з Єрусалиму – місця паломництва християн – пальмову гілку. Інша назва – пілігримство. У православних називається проща» [72].

На думку О. Головащенко: «Релігійний туризм притаманний усім віросповіданням – чи то православ'я, буддизм, католицизм, іудаїзм. З перших століть існування церкви паломництво (подорож з метою відвідування святих місць) стало яскравим проявом релігійності. Упродовж усієї історії людства істинно віруючі люди відправлялися у далекий шлях, щоб поклонитися особливо значним святинам. Люди, вирушаючи у паломницькі подорожі, мимоволі переносяться зі світу жорстокої реальності у світ добра і краси релігійних обителей» [8].

Ф. Шандор та М. Кляп зазначають, що релігійний туризм – це форма туризму, пов'язана з наданням послуг і задоволенням потреб туристів, які

відвідують святі місця та релігійні центри поза звичним обмеженням середовищем, і виокремлюють його наступні види:

1) паломницький туризм – це серія подорожей представників різних релігій з метою паломництва;

2) езотеричний туризм – метою якого є розширення традиційного релігійного світогляду, відповідно з цією метою під час подорожі здійснюється філософський пошук (наприклад, суфізм в ісламі, каббала в іудаїзмі, нейдан в даосизмі, йога в індуїзмі). Даний вид туризму використовується обмеженою кількістю adeptів і відбувається переважно на природі.

3) релігійний туризм екскурсійно-пізнавального спрямування – відвідування місць, пов'язаних з історією релігії;

4) сакральний – коли турист, відвідуючи певні місця, створює, відновлює або підкреслює зв'язок з уявним потойбічним світом [71].

Н. Панченко, зазначає, що «релігійний туризм має два основні види: паломницький туризм і туризм оглядової, інформаційної орієнтації. Сучасний релігійний туризм як соціокультурний феномен приваблює унікальними умовами для ознайомлення з різними релігіями та культурами; налагодженням діалогу, дружніх зв'язків з представниками інших культур та переконань з різних регіонів та країн, що дає змогу порівнювати соціокультурний досвід; позитивними емоціями, які допомагають людям відчувати себе в нових життєвих умовах. Релігійний туризм формує толерантність та більш адекватне розуміння життя» [42].

Серед причин здійснення паломництва дослідники виділяють наступні:

- бажання зцілитися від душевних і фізичних недуг;
- молитися за родину та друзів;
- знайти благодать;
- виконувати богоугодну справу;
- замолювання гріхів;

- висловити вдячність за благословення, послані згори;
- демонструвати відданість вірі;
- прагнення до аскетизму в ім'я віри;
- знайти сенс життя.

Для заохочення паломництва були складені численні путівники (маршрути), багато з яких, як і самі описи паломництв, згодом стали важливими історичними джерелами [71].

Паломництво є однією з найдавніших форм релігійного туризму. Існує велика кількість напрямків і місць, які через свою природу чи історичну цінність становлять інтерес для вітчизняних та іноземних відвідувачів з усього світу, які беруть участь у паломництві, з наголосом на відвідуванні релігійних місць з метою консолідації особливу віру та розвиток ідентичності. Ці місця привертають увагу відвідувачів не лише з релігійних міркувань, а й з точки зору інтересу до історії, архітектури чи художніх цінностей [74].

У деяких релігіях паломництво є обов'язковим, щоб висловити свою віру. В інших релігіях паломництво є необов'язковим, але воно розглядається як частина шляху до надприродного і є бажаним. Більшість релігій також відкриті для релігійних туристів, хоча доступ до деяких святинь може бути обмежений для невіруючих. Конфесії, релігійні течії, які не практикують паломництва, також можуть зацікавити релігійних туристів [59].

У туризмі зазвичай виділяють кілька видів паломництва, які класифікуються за кількома ознаками (табл. 1.1.2).

Як стверджує О. Любіцева, головна відмінність паломництва від релігійних поїздок – це контингент споживачів. У першому випадку це віруючі певної релігії, які відправляються в подорож для реалізації своєї духовної мети, відповідно до догматів цієї віри. Паломництво здійснюється з благословення церкви і вважається формою богослужіння. Для багатьох паломників дорога до святини є такою ж важливою, як і сама святина, тобто

Таблиця 1.1.2

Види паломництва [71]

Ознаки паломництва	Зміст паломництва
За кількістю учасників та їх складом	Індивідуальне Сімейне Групове
За тривалістю	Довге паломництво Коротке паломництво
За сезонними коливаннями	Протягом року Приурочене релігійним святкам
Залежно від об'єктів відвідування	Рукотворні культові місця (монастирі, храми) Природні культові місця (гори, озера, печери, джерела)
Залежно від місця розташування об'єктів паломництва	Внутрішні (у межах державних кордонів) Закордонні паломництва;
За ознакою обов'язковості	Добровільні Обов'язкові паломництва (наприклад, в ісламі – хадж)

саме паломництво. В іншому випадку подорожі до святих місць здійснюють не обов'язково віруючі певної релігії (церкви) або атеїсти, їх метою є інтерес до релігії: її предметів, ритуалів для поглибленого вивчення, дослідження, а не відправлення богослужінь або релігійна діяльність. У той же час мотивація релігійного туриста може змінюватися під час поїздки, навіть не підозрюючи про це. Також, за шкалою мотивації можна виділити науково-релігійний туризм або подорожі вчених. Отже, релігійний туризм як структурна частина ринку туристичних послуг, форма культурно-пізнавального туризму має спільні з паломництвом цілі і часто час подорожі, але контингент мандрівників, їх мотивація до подорожі, мета перебування та тому вимоги до рівня комфорту, якості обслуговування, організаційних форм і змісту екскурсій значно різняться [30].

У табл. 1.1.3 наведено спільні та відмінні риси паломництва і релігійного туризму.

Як зазначає Ю. Миронов, емоційність є основним моментом в прагненні зрозуміти, як туристи та паломники ставляться до релігійного та культурного середовища.

Таблиця 1.1.3

Спільні та відмінні риси паломництва і релігійного туризму [30]

Риси	Паломництво	Релігійний туризм
Спільні	об'єкти показу - сакральні об'єкти, які також виступають	
	об'єктами культурно-пізнавального туризму;	
	час подорожі – релігійні свята;	
	інфраструктура – транспортна, розміщення, харчування;	
	формальності- паспорти, візи, проїзні документи	
Відмінні	мотивація	
	релігійна	пізнавальна
	мета подорожі	
	слідування догматам віри	поглиблене вивчення певної
		релігії (релігієзнавча практика)
	форма організації	
	релігійні організації	туристичні підприємства
	сутність та зміст екскурсій, форма подачі екскурсійного матеріалу	
	відповідно до релігійних догматів	відповідно до тематики

Адже бажання туристів подорожувати релігійно-релігійним характером може визначатися також релігійними поглядами, пізнавальною та емоційною прихильністю до святинь на основі віри чи інших цінностей. Тому, важливим поняттям при дослідженні релігійного туризму та паломництва є емоції оскільки вони пов'язані з процесом афективного досвіду. На релігійні переживання та емоційні зв'язки позитивно впливають релігійні установки – віра та духовна практика, тоді як негативно – матеріальні світські установки. Дослідник вважає, що до релігійного туризму можна віднести паломництво, відвідування сакральних місць та інші види діяльності зі світоглядним, духовним, науково-пізнавальним або рекреаційним характером. Філософські аспекти релігійного туризму включають вірування, практики, ритуали та ритуали, пов'язані з певною релігією, а також соціокультурний контекст, у який ці вірування, практики, ритуали чи ритуали вбудовані [34].

М. Рутиський зазначає, що терміни «сакральний туризм» і «духовно-езотеричний туризм» вживаються для позначення окремих видів подорожей до релігійних місць. У широкому розумінні сакральне – це все, що

відрізняється від звичайних повсякденних речей чи явищ і має відношення до містичного, потойбічного, ірраціонального та божественного. Це все, що створює, відновлює або підкреслює духовний зв'язок людини з небесним, потойбічним. У вузькому сенсі під сакральним туризмом розуміють подорожі в місця, де найбільше проявляються позаземні сили (так звані «Місця сили»), і де духовний зв'язок мандрівника з енергією цього місця найбільш відчутний. Об'єктами сакрального туризму є переважно природні об'єкти, тому цей вид туризму ще називають ноосферним або екопсихологічним. У таких місцях часто присутні антропогенні елементи: мегаліти, магичні знаки, могили, капища та ін. [59].

До сакрального туризму близький езотеричний туризм. Езотерика відноситься до окультних навчань і включає прикладну психопрактику. Туристів-езотериків також приваблюють місця прояву аномальних явищ і місця сили, де можна не тільки набратися енергії, але і розібратися в собі, провести філософський пошук сенсу життя. Для цього потрібна медитація та духовний наставник. Духовно-езотеричний туризм часто може бути тісно пов'язаний з медичним, оздоровчим туризмом і спортивним туризмом, заснованим на релігійних практиках (наприклад, в Індії існує система ведичної медицини – аюрведа, в Китаї – система рухових і дихальних вправ – цигун) [59].

На рис. 1.1.1 наведено структуру паломництва і релігійного туризму.

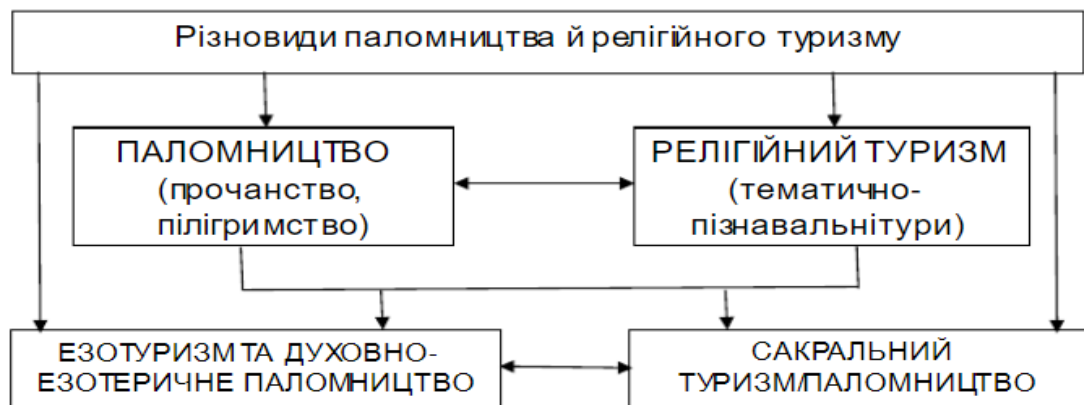

Рис. 1.1.1 Структура паломництва і релігійного туризму [59]

На думку науковців релігійний туризм менш схильний до економічних коливань на ринку, оскільки віруючі готуються до подорожі завчасно та подорожують незалежно від поточної економічної ситуації [75]. Оскільки, релігійний туризм – відвідування святих місць певної релігії, пов'язане з виконанням певних релігійних обрядів (богослужінь, релігійних зібрань і святкування певних подій). Паломницький туризм має таке ж семантичне значення, як і релігійний туризм, тобто подорожі, відвідування святих місць, де відбувається певна релігійна подія [77].

Н. Панченко виокремлює, ще один вид туризму пов'язаний з вищим розвитком духовної сфери особистості – духовний туризм. Як зазначає дослідниця: «Релігійний туризм, здавна розвиваючись у формах паломництва чи пілігримства, передбачав духовне збагачення учасників релігійних турів і досить часто був обов'язковим елементом загальнокультурного саморозвиток віруючої людини. На відміну від паломницького туризму, духовний туризм – це подорожі, які здійснюються людиною задля з'ясування трансцендентних засад свого буття, особистого визначення щодо релігії, етичної та філософської культури» а релігійний туризм є засобом соціалізації людини [42].

Отже, можна стверджувати, що релігійний туризм, це складне явище, яке відіграє важливу роль у сучасному культурному житті суспільства, його невід'ємна ознака релігійності, засіб толерантності та духовного розвитку. З практичної точки зору, це подорож з метою виконання релігійних процедур, місій і обітниць, яка обумовлена ступенем віри особистості.

У наступному підрозділі нами будуть досліджені об'єкти паломництва і релігійного туризму.

1.2 Об'єкти паломництва і релігійного туризму

За об'єктом туристичної діяльності можна виділити такі форми релігійного туризму, наприклад, паломництво до святих місць, до культових споруд, а також об'єктів сакральної історії.

Як зазначає Ю. Зеленюк, Залежно від тематики/суб'єкта туристичної діяльності релігійний туризм можна розділити на паломницький туризм і звичайний релігійний туризм. Паломництво можна трактувати як туристичну подорож від суб'єкта до об'єкта поклоніння, що супроводжується глибокою вірою суб'єкта в чудодійну, божественну силу святині. Релігійний туризм буде «звичайним», якщо відвідувати сакральні споруди з інформаційно-комунікаційною метою буде атеїст [16].

Комунікативна сутність релігійного туризму полягає в можливості релігійного збагачення туриста, як суб'єкта подорожі. У цьому сенсі культові споруди виступають не тільки як об'єкти туристичного спілкування, а й як його суб'єкти – коли турист, повернувшись із подорожі, починає ділитися духовними цінностями близькій йому спільноті. У цьому випадку релігійні пам'ятки стають, суб'єктами комунікації з усім спектром інформаційних функцій. Таким чином посилюється інформаційно-комунікаційний вплив на суспільство та створюються умови для подальших туристичних подорожей. Релігійна подорож чи паломництво впливає не лише на життя окремого туриста і не лише в інформаційно-комунікаційному аспекті, а й на мікроспільноту, з якою він спілкується. Ось як через туриста відбувається та поширюється комунікативний вплив сакральних споруд, де об'єкти культу виступають як суб'єкти комунікації [16].

Комунікативний вплив паломництва та спілкування з релігійною пам'яткою турист може поширювати в усній та письмовій формі, а також через засоби масової комунікації (преса, радіо, кінематограф, телебачення, Інтернет). Важливим моментом у поширенні цієї інформації є чинник

доступності: тому, хто працює в засобах масової комунікації, набагато легше поділитися особистим досвідом з аудиторією, ніж іншим [62].

Релігійні об'єкти – це всі предмети, які використовуються в релігійній діяльності. Релігійна діяльність поділяється на основну (сектантну) і позасектантну. Основною чи культовою релігійною діяльністю є задоволення релігійних потреб віруючих: потреби в молитві, здійсненні певного обряду, прославлення Бога чи надприродних сил тощо.

Релігійні об'єкти – це всі предмети, які використовуються в релігійній діяльності. Релігійна діяльність поділяється на основну (сектантну) і позасектантну. Основною чи культовою релігійною діяльністю є задоволення релігійних потреб віруючих. Такі потреби під час зібрання віруючих зазвичай задовольняються в культові будівлі або споруди, з використанням різноманітних сакральних речей, символів, реліквій тощо. Отже, культові споруди та інші об'єкти, що використовуються в основній релігійній діяльності, є предметами культу [59].

Релігійними святинами для віруючих є культові об'єкти (табл. 1.2.1).

Таблиця 1.2.1

Класифікація культових об'єктів. Складено та доповнено автором за [59]

№ з/п	Групи культових об'єктів	Види культових об'єктів
1	Об'єкти антропогенного походження (збудовані людьми)	Храми – споруда побудована з метою релігійної чи духовної діяльності (собори, церкви, каплиці, костьоли, базиліки, санктуарії, кірхи, доми молитви, мечеті, мінарети, пагоди, ступи, синагоги тощо). Монастирі – об'єкти, які засновували подвижники-ченці, князі, аристократи (кляштори, вігара, ашрами тощо); релігійна громада, яка живе за єдиним статутом
2	Об'єкти антропогенно-природного походження	Культові об'єкти (святилища, жертовники тощо). Природні об'єкти (джерела, ріки, озера, дерева, гаї, гори, пагорби та багато ін.), пов'язані із релігійною діяльністю
3	Артифакти пов'язані зі святими	Чудотворні ікони, мощі святих, окремі могили та поховання видатних релігійних діячів, сакральні предмети, реліквії та багато інших релігійних культових об'єктів

До наведеного у табл. 1.2.1 варто додати, що деякі святині цієї третьої групи можна розміщувати поряд з іншими релігійними об'єктами, підносячи ці релігійні об'єкти до рівня святинь або збільшуючи їхню славу та духовне значення. Ці святині можна переміщати між культовими об'єктами періодично збільшуючи рівень охоплення паломництва певних регіонів.

Святиням притаманні нематеріальні явища чи ефекти, які викликають у віруючих певні релігійно-містичні відчуття, які досягаються молитвами, сповідями, пієтизмом, екзорцизмом, дотриманням ритуалів, вірою в чудеса тощо.

Тобто для туриста релігійний об'єкт є рекреаційним ресурсом, джерелом пізнання та насичення туристськими враженнями, досягнення морального задоволення тощо. Паломник сприймає цей об'єкт як святиню, що задовольняє його духовні потреби, а потім культурно-пізнавальною цінністю [59].

«Паломницька святиня – це матеріальний релігійний об'єкт, а також – нематеріальні (сакральні) явища чи ефекти, що в своїй сукупності створюють позитивну енергетику для паломництва віруючих.

«Паломницькі об'єкти – матеріальні релігійні об'єкти (культові та позакультові), а також – нематеріальні (сакральні) явища чи ефекти, що використовуються, можуть використовуватися чи використовувалися раніше у релігійній діяльності, переважно є святинями для віруючих та є доступними для їхнього паломництва» [59].

Релігійно-туристичні об'єкти – релігійні культові чи позакультові об'єкти, що становлять туристичний інтерес та є для їх відвідування туристами так і беззаперечним доступом самим віруючим, конфесії чи релігійній течії яким належить даний об'єкт.

Усі об'єкти релігійного туризму складають ресурси релігійного туризму, які можна поділити на матеріальні та нематеріальні, природні та історико-культурні (природні, антропогенні та антропогенно-природні),

моно- чи полірелігійні (моно- чи поліконфесійні), доступні лише для паломників, або для паломників і туристів [59].

Як зазначають М. Рутиський та А. Колесник, слід також визначитися із поняттями термінів «паломницький центр» та «релігійно-туристичний центр».

«Паломницький центр – сукупність паломницьких святинь і/чи паломницьких об’єктів на суміжно близькій території (наприклад, в одному поселенні чи його частині, чи поселенні з околицями) однієї чи кількох релігій (напрямів, течій, конфесій тощо). На відміну від паломницького об’єкту, який належить конкретній релігійній організації (конкретній конфесії), – паломницький центр може бути бі-(дво-) чи полі-(багато-) конфесійний/релігійний. У випадку моно-(одно-) конфесійності/релігійності певного паломницького центру, – тут можуть діяти релігійні об’єкти й інших конфесій/релігій, які, проте, не виступають паломницькими об’єктами (паломницькими святинями) для «своїх» віруючих» [59].

«Релігійно-паломницький центр – це сукупність релігійно-паломницьких об’єктів, що притягують до себе значні потоки паломників. Їх можна класифікувати за різними критеріями: за спрямованістю, масштабами охоплення території, функціональним призначенням або спеціалізацією, статусом, управлінською ознакою або підпорядкуванням тощо. Релігійно-паломницькі центри можна згрупувати за різними ознаками, наприклад, за числом туристів-відвідувачів у рік, давністю їх створення (походження) або іншими історичними чи культурно-релігійними (мистецько-культурними) аспектами, а також наявністю святинь, що становлять значний паломницький інтерес і притягують до себе потоки вірян і релігійних туристів» [43-45].

Релігійно-туристичний центр – сукупність релігійно-туристичних об’єктів на суміжно близькій території однієї чи кількох релігій (напрямів, течій, конфесій тощо). Як у випадку з дефініцією релігійно-туристичного об’єкту, – до релігійно-туристичного центру мають доступ і туристи з

екскурсантами, і самі віруючі відповідної конфесії/релігії. Віруючі можуть бути паломниками, а можуть паломниками й не бути за відсутності паломницьких святинь. Релігійно-туристичний центр може містити релігійні культові чи позакультові об'єкти однієї чи декілької релігій/конфесій тощо

Релігійно-туристичний центр – це сукупність об'єктів релігійного туризму на суміжній території однієї або кількох релігій/конфесій до яких мають доступ як для туристів з екскурсантами, так і віруючі. Віруючі можуть бути паломниками, і не можуть бути паломниками, якщо немає місць паломництва [59].

Для центру релігійного туризму розвиток туристичного бізнесу (особливо готельно-ресторанного) і розвиток туристичної інфраструктури (особливо транспортної мережі) має набагато більше значення, ніж для місця паломництва. Особливо, якщо релігійні та туристичні об'єкти знаходяться за межами населених пунктів. У цьому випадку організатори турів чи паломництв повинні подбати про фізіологічні потреби мандрівників: харчування, сон, безпека тощо. Для паломників ці потреби зводяться до мінімальних матеріальних потреб, але з високим попитом на релігійні та духовні потреби. З іншого боку, деякі святині знаходяться посеред природного середовища саме тому, що їм потрібні самотні паломники з тихою молитвою, а не галасливі туристичні групи. Тому такі святині є місцями паломництва, а не релігійними туристичними центрами [59].

Сучасні культові об'єкти природньо-антропогенного чи антропогенно-природнього походження також прагнуть розташування серед природного середовища, утворюючи з ним органічно поєднані та мальовничі сакральні ландшафти [1; 26].

Природні сакральні ландшафти – малочисельні, вони сформовані лише із природних складових. Природно-антропогенні сакральні ландшафти – це територіальні системи, в яких взаємозв'язані і взаємодіють природна та антропогенна складові. І чітку межу між цими ландшафтами виявити

складно [35].

«Сакралізація природних ландшафтних комплексів відбувалася з давніх часів ще до появи релігій. Так, у біблійних текстах знаходимо, що дуже часто місцем «розмови з Богом» чи іншого контакту з «вищими силами» були вершини гір, водні об'єкти, печери та інші місця з незвичними формами рельєфу. Преображення Господнє відбулось на горі Фавор, цілюще джерело «Гіхон» згадується в Біблії, як місце зцілення, Ісус похований у вапняковій печері – «Гріб Господній». Традицію сакралізації пам'яток неживої природи можна спостерігати і до сьогодні, наприклад, багато церков, храмів та монастирів у місцевості з складним і неоднорідним рельєфом будують на підвищених відкритих ділянках» [64].

Тафальні ландшафти є невід'ємною частиною релігійних і туристичних ресурсів, вони відомі з доісторичних часів і включають кладовища. Незважаючи на свою специфічну енергетику, кладовища зазвичай мають велику художню цінність і є популярними туристично-екскурсійні об'єктами. Крім цвинтарів, в якості туристично-екскурсійних об'єктів часто зустрічаються могили видатних діячів, не тільки релігійних, багато релігійних), які розташовані в середині чи на території церков і монастирів [39].

Тафальний ландшафт – це складна природно-антропогенна або антропогенна система, яка має чіткі межі, включає поховання, природні, антропогенно-техногенні компоненти, людину чи групу людей, які внаслідок перцептивних чинників бачать таку систему як об'єкт поклоніння. і повага. Досліджувані системи за функціями поховань класифікують наступним чином (рис. 1.2.1).

Як свідчать дані рис 1.2.1, за характеристикою поховальних споруд виокремлюють: ґрунтові могильники, кургани, монументально-поховальні споруди. «Ґрунтові могильники – давній та переважаючий тип поховань із найдавніших часів до наших днів, який пов'язаний із релігійними і іншими

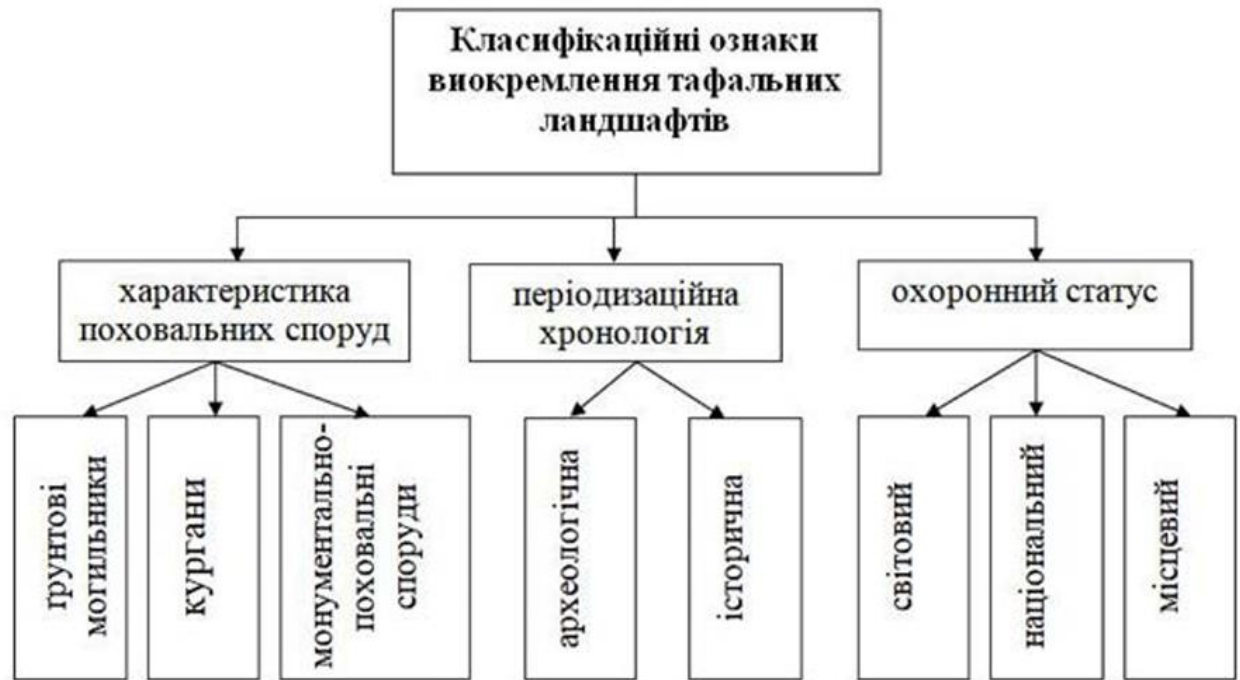

Рис. 1.2.1 Класифікаційні ознаки виокремлення тафальних ландшафтів [35]

світоглядними уявленнями стародавнього і сучасного суспільства. Такі поховання відрізняються від курганів відсутністю надмогильних споруд» [35].

«Курган – насип над стародавньою могилою; високий земляний, рідше кам'яний, насип над стародавнім похованням. Є різновидом поховальних пам'ятників, має форму земляного насипу, ізольоване округле підвищення, розташоване на рівнині з різко вираженою підшовною лінією, має штучне походження» [78].

До монументально-поховальних споруд можна віднести як давні, так і сучасні поховання, зокрема мегаліти та постмегалітичні споруди.

«Мегалітами – археологічні споруди, зведені за подібною технологією з необроблених або слабкооброблених великих каменів вагою подекуди до кількох сотень тон.

У постмегалітичний період широко почали споруджувати меморіальні пам'ятники у вигляді стел, скульптурних композицій. Поховальні споруди

відомих діячів збереглися до нашого часу і стали символами минулої епохи» [35].

Отже, розвиток релігійного туризму залежить від сакральних і туристичних ресурсів території, їх стану та ефективного використання. Тому на територіях які планують розвивати даний вид туризму мають бути сакральні об'єкти, які туристи матимуть можливість відвідувати цілорічно незалежно від розповідання, при цьому не спричиняючи незручностей місцевим вірянам.

У наступному підрозділі нами будуть досліджені організатори релігійного туризму.

1.3 Організатори релігійного туризму

«У практиці вітчизняного релігійно-туристичного руху серед організаторів релігійного туризму і паломництва можна виділити три групи організацій:

1) церковні (релігійно-конфесійні) структури різних рівнів, що займаються паломницькою діяльністю;

2) світські громадські організації, що, зазвичай, пов'язані з релігійними організаціями;

3) світські комерційно-бізнесові організації – підприємства, що іноді теж можуть бути пов'язані із церковними структурами, однак здебільшого діють самостійно.

Кожна із цих груп має свої суттєві особливості як щодо функціонування, так і щодо організації релігійно-туристичних чи паломницьких подорожей» [23].

Більшість основних християнських конфесій (церковного чи конфесійного рівня), які діють в Україні, а також конфесій інших релігій

мають у своїй структурі певні органи, відповідальні за проведення паломництв своїх віруючих. Залежно від потреб віруючих, їхніх власних здібностей і масштабів організації, ці органи можуть бути представлені однією особою з обмеженими функціями або розгалуженою організацією з інтенсивними зовнішніми зв'язками (табл. 1.3.1).

До наведено у табл. 1.3.1, варто зазначити, що крім церковних територіальних управлінь, паломницькою діяльністю займаються окремі релігійні організації кожної конфесії, переважна більшість монастирів. Монастирські установи також мають багаторівневі адміністративні структури. На практиці трапляється так, що паломницьку діяльність окремих монастирів і парафій іноді порівнюють з діяльністю паломницьких служб при єпархіальних управліннях [23].

Таблиця 1.3.1

Рівні управління церковною паломницькою діяльністю в Україні [23]

Рівні управління	Рівні АТУ (адміністративно-територіального устрою) церков	Відповідальні за паломницьку діяльність
Всеукраїнський (всецерковний)	Патріарх, верховний архієпископ, митрополит тощо	Центральні паломницькі центри та служби
Регіональний (єпархіальний)	Єпархія, єпископство, дієцезія тощо	Єпархіальні паломницькі центри та служби
Районний (пресвітеріальний)	Деканат, благочиння тощо	Декан, благочинний тощо
Місцевий (парафіальний)	Парафія тощо	Настоятелі парафій

Релігійні організації конфесій мають відповідальні за паломництво структури: паломницькі центри, паломницькі служби, паломницькі центри, паломницькі управління тощо. Релігійна організація не може сама по собі організувати паломництва за кошти. Тому у складі внутрішніх структур конфесій створюють світські туристичні підприємства, які власне організовують паломницькі та релігійні тури. Більшість персоналу цієї конфесійної організаційної структури паломництва можуть бути світськими

особами, часто добре відомими в даній релігійній організації [23].

«Релігійно-конфесійні структури при організації паломницької діяльності прагнуть до співпраці із світськими громадськими організаціями. Представники другої групи організаторів релігійного туризму і паломництва – світські громадські організації часто пов’язані із конкретними конфесіями, хоч іноді особливо не афішують свою заангажованість. Тут переважають молодіжні організації, братства та інші мирянські спільноти» [59].

Третя група організаторів в основному представлена туристичними компаніями, які досить часто використовують джерела релігійного туризму при створенні подорожей різної тематики, особливо це стосується подорожей нерелігійного характеру, коли окремі елементи релігійної використовуються в культових, пізнавально-екскурсійних, ритуально-меморіальних, ностальгійно-сентиментальних, лікувально-оздоровчих, весільних та деякі інші види подорожей (табл. 1.3.2) [59].

Таблиця 1.3.2

Непаломницькі і нерелігійно-туристичні подорожі, що передбачають використання релігійно-туристичних об’єктів [23]

Тур чи подорож	Сутність туру чи подорожі	Використовувані релігійно-туристичні елементи
1	2	3
Туристичні подорожі – тури		
Культові тури	Поклоніння пам’яті своїх кумирів: політичних діячів, співаків, поетів, спортсменів тощо	Обожнювання своїх кумирів; могили, мавзолеї, пам’ятники тощо
Ритуальні тури	Поїздки, зокрема для ветеранів, на могили (зокрема, воїнів), місця боїв та бойової слави, участь у церемоніях, обрядах	Релігійні обряди; участь священнослужителів; могили, меморіали тощо
Меморіальні тури		
Ностальгійні тури	Відвідування місць свого народження і життя	Культові будівлі; релігійні обряди; участь священнослужителів; могили та ін.
Сентиментальні тури	Відвідування рідних та їхніх могил	

Продовж. табл. 1.3.2

1	2	3
Пізнавальні тури	Відвідування об'єктів зі значною культурно-пізнавальною цінністю	Храми, монастирі, сакральні й тафальні ландшафти; культові речі; релігійні обряди; священнослужителі та ін.
Екскурсійні тури		
Екскурсії		
Шлюбні тури	Пошуки супутника життя	Релігійні обряди; участь священнослужителів; культові будівлі тощо
Весільні тури	Здійснення церемонії одруження і проведення медового місяця	
Лікувальні тури	Відвідування курортів, оздоровчих закладів для поліпшення фізичного і духовного самопочуття	Духовні практики, медитації, вправи; релігійні обряди; участь священнослужителів та ін.
Оздоровчі тури		
Етнографічні тури	Відвідування малих народів/етносів для пізнання їхнього життя і побуту	Культові будівлі й речі; релігійні обряди тощо
Екзотичні тури	Усе, що незвичайне й екзотичне, зокрема, пов'язане із релігійною сферою	Наприклад, проживання у монастирях (не для духовності, а заради цікавості) та ін.
Нетуристичні подорожі		
Так званий «науковий туризм»	Помилково виділено багатьма авторами в різних видах туризму, зокрема і в релігійно-паломницькому туризмі	Вивчення різноманітних об'єктів релігійної сфери із професійною метою (що є оплачуваною діяльністю і суперечить основам туризму)
Пастирські відвідування	Відвідування вірних (пастви), зокрема релігійними очільниками (папою, патріархами тощо)	Професійна діяльність священнослужителів
Місіонерство і прозелітизм	Навернення нових вірних за допомогою проповідей, переконань та багатьох інших засобів	

Зауважимо до табл. 1.3.2, щодо нетуристичних подорожей. «Місіонерство – це поширення представниками певної конфесії свого віровчення серед конфесійно чужого населення або серед невірних. Місіонерство, що здійснюють забороненими методами: силою, примусом, «зомбуванням» тощо досить часто називають прозелітизмом. Подорожі з метою місіонерства і/чи прозелітизму, хоч їх і проводять релігійні діячі з

релігійними завданнями, не можуть бути ні паломницькими, ні туристичними, оскільки тут немає ні мети поклоніння, ні туристичної мети, а є суто професійна діяльність священнослужителів. Навіть віза, яку видають місіонерам при перетині кордону, не туристична, а релігійна» [23].

Також поширеними є поїздки керівників конфесій з виконанням різноманітних релігійних обов'язків: відвідини єпархій і громад, візити лідерів інших конфесій, богослужіння в окремих місцях паломництва тощо. Однак це не тільки і не стільки паломництво, як професійна діяльність. Якщо папа, патріарх чи єпископ як приватна особа приїжджає до святині з метою здійснення богослужінь, то це справді паломництво [23].

Мало туристичних організацій, які спеціалізуються на суто релігійних і туристичних поїздках. Ще менше світських компаній, які займаються організацією справжніх паломництв. Організацію паломництв нерелігійними організаціями не вітають і навіть критикують не лише церковні кола, а й світські люди. Вони вважають, що туристична компанія, яка організовує необхідний пакет туристичних послуг, не може організувати «духовну складову». З іншого боку, відсутність можливостей отримати дозвіл на туристичну діяльність змушує релігійні організації співпрацювати з туристичними компаніями. Умовно можна сказати, що коли йдеться про організацію релігійного паломницького туризму, то туристична організація більше відповідає за матеріальне, а церковне паломницьке служіння – за духовне. туризму [23].

У табл. 1.3.3. наведено розподіл функцій між паломницькою службою конфесії і туристичною фірмою в разі організації релігійно-паломницького туризму.

Як свідчать дані табл. 1.3.3, у разі організації подорожі є два варіанти:

1) паломницькі структури конфесії самотійно, без допомоги туристичних фірм, організовують паломництво, за умови що її працівники зможуть забезпечити подорож повним туристичним пакетом;

Таблиця 1.3.3

Розподіл функцій між паломницькою службою конфесії і туристичною фірмою в разі організації релігійно-паломницького туризму [23]

Складові етапи організації і проведення подорожі	Паломницька подорож	Релігійний тур
Визначення загальної стратегії подорожі	РО*	ТФ**
Планування маршруту і послуг	РО, ТФ (н.з.***)	ТФ
Домовленості із постачальниками послуг	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Домовленості про відвідування релігійно-туристичних об'єктів	РО	ТФ, РО (н.з.)
Розрахунок вартості і складання програми подорожі	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Інформація і реклама	РО, ТФ (н.з.)	ТФ, РО (н.з.)
Рекомендація на подорож від священнослужителя	РО	РО (н.з.)
Прийом документів і грошей	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Вироблення візи, страхування та ін. (у разі потреби)	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Супровід священнослужителя	РО	РО (н.з.)
Супровід керівника групи	РО, ТФ (н.з.)	ТФ
Аналіз проведеної подорожі і взаєморозрахунки	РО, ТФ (н.з.)	ТФ

* РО – релігійна організація (тобто відповідальний за паломництво у структурі конфесії)

** ТФ – працівники туристичної фірми

*** н.з. - може бути не завжди

2) до організації паломництва залучаються туристичні фірми, а релігійні організації залишають за собою контроль за організацією подорожі і за складом її учасників. Контроль за рівнем духовності і дотримання церковних правил та релігійних обрядів досягається присутністю священнослужителів, які супроводжують паломників [23].

При організації релігійної поїздки туристична фірма може діяти самостійно, без допомоги представників релігійних організацій. Але в «релігійності» такої подорожі в першу чергу можуть засумніватися самі майбутні туристи. Тому деякі туристичні організації також намагаються отримати рекомендації священнослужителів, їх керівництво під час самої

поїздки, допомогу в організації відвідування відповідних храмів, тощо. Релігійні організації, які відчують духовність і потребу в організації певних релігійних подорожей через компанії, можуть рекомендувати їх своїм віруючим, тим самим збільшуючи клієнтуру компаній [23].

«Створення турпродукту звичайно починається із висування ідеї, й прийняття рішень розробити туристичний пакет. Після прийняття рішення про створення туру, йдуть узагальнення кількох етапів розробки тур продукту.

На початку відбувається створення концепції туру, вивчення основних тенденцій як в паломницькому туризмі так і в екскурсійному туризмі релігійної тематики. Вивчення якісно-кількісних характеристик туру: вид транспорту, наявність коштів на розміщення, пункти харчування, об'єкти екскурсійного показу, культові споруди тощо. Поруч із попитом досліджується також пропозиція щодо пошуку та відбору для майбутнього туру первинних туристських послуг та його виробників і постачальників. Вивчаються релігійні центри, у яких прибудуть туристи. Важливі їх транспортна доступність, ступінь розвиненості інфраструктури, якість послуг тощо. При практичній організації паломницьких поїздок досліджуються особливості проведення культових заходів, а саме можливість прийняти в храмах, монастирях тощо. Під час створення туру важливо враховувати всі нюанси.

Коли завершено вивчення попиту й пропозиції на ринку складається вербальна модель (робочий проєкт) туру. Туроператор вибирає контрагентів, встановлює із ними контакт й починає переговори. Потім здійснюється просування турпродукту на туристському ринку. Створення системи заходів, спрямованої на попит й стимулювання збуту туристських послуг (збільшення продажів)» [69].

Згідно з основними завданнями, організатори паломництв повинні враховувати специфіку таких поїздок і відповідно методично і правильно

планувати час, поєднувати екскурсію та участь паломників у богослужінні, враховувати інтереси подорожуючих. Це необхідно враховувати в інформаційно-рекламній діяльності та на етапі відбору груп, щоб уникнути непорозумінь і конфліктних ситуацій під час самого релігійного паломництва і таким чином оптимально задовольнити духовно-релігійні та культурно-пізнавальні потреби учасників релігійного паломництва [30]. Під час паломництва необхідно враховувати духовні уподобання та інтереси, а також рівень релігійних знань та інтелектуальний рівень, емоційний стан учасників подорожі та особливості релігійних потреб учасників паломництва, а також можливі збіги паломництва з релігійними святами. Відповідно, тексти екскурсій мають бути доповнені детальною інформацією про місцеві святині, святих, пам'ять яких вшановується цього дня, а також зберегти молитовний настрій самих паломників [45].

Щодо особливостей готельного обслуговування релігійно-паломницьких турів, незважаючи на порівняну невибагливість паломників до готельного обслуговування, на сучасному етапі є тенденція до застосування загального підходу щодо розміщення й проживання паломників у готельних закладах з урахуванням рівня безпеки та якості обслуговування.

«Туристи, які вирушають у паломницьку чи екскурсійну поїздку, використовують різні засоби транспорту задля досягнення пункту (пунктів) прибуття. Це авіаційний, залізничний, автомобільний (автобусний), водний транспорт. У паломництві практикуються піші переміщення за визначеними маршрутами, від одного пункту до іншого» [69]. Щодо транспортного обслуговування у релігійному туризмі, яке стосується особливостей екскурсійного обслуговування, трансферу, поїздок на замовлення тощо), доцільно враховувати платоспроможність паломників у пошуку найбільш вигідних і комфортабельних видів транспорту, а також співвідношення часових та просторових аспектів щодо забезпечення релігійно-паломницьких

турів.

Слід зазначити, що релігійні структури часто самі організовують екскурсії та надають необхідну супровідну інформацію. У багатьох храмах і монастирях прийнято проводити екскурсію виключно за участю монахів, священиків або представників своєї паломницької служби, які знають подробиці, статут і правила поведінки в монастирі. Вибір священних пунктів і місць для безпосередніх відвідин паломниками також повинен бути організований відповідно до обставин, що складаються під час подорожі [45].

Важлива особливість організації паломницьких поїздок – питання ціноутворення туристичних послуг. Адже, як свідчить світова практика, у духовні мандри не завжди прямують представники заможних соціальних прошарків, які можуть оплатити високі ціни за надані туристичні послуги. Тому турфірмам потрібно розраховувати вартість останніх, ураховуючи платоспроможність паломників, орієнтуватися на гнучку систему підбору транспортних засобів під час подорожі, а також розробляти різні варіанти ночівлі в готелях і закладах харчування з можливістю отримати додаткові послуги, уключаючи продаж сувенірів, відвідання виставок і музеїв релігійного профілю тощо

Важливою особливістю організації паломницьких подорожей є ціноутворення на туристичні послуги. Адже, як показує світова практика, не завжди духовні подорожі відвідують представники заможних соціальних верств, які можуть платити високу ціну за пропоновані туристичні послуги. Тому турфірми повинні розраховувати вартість останніх, враховувати платіжну спроможність паломників, орієнтуватися на гнучку систему вибору транспортних засобів під час подорожі, розробляти різноманітні варіанти розміщення та харчування з можливістю отримання додаткових послуг, у тому числі продаж сувенірів, відвідування релігійних виставок і музеїв тощо [44].

Отже, організаторами релігійного туризму та паломництва можуть

виступати туристичні підприємства, «відокремлені» структурні структурні підрозділи релігійних установ які можуть здійснювати турагентську або туроператорську діяльність, колаборації туристичних підприємств та церкви. Не залежно, від того хто організовує релігійні тури їх мета зазвичай має екскурсійний та/або паломницький характер, де під час відвідування сакральних місць туристам надається можливість не тільки їх відвідування зі своїми однодумцями культових місць і споруд, але й участь у релігійних зібраннях та обрядах.

У наступному розділі нами здійснено аналіз передумов та тенденцій розвитку релігійного туризму у Тернопільській області.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПЕРЕДУМОВ ТА ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ У ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ ОБЛАСТІ

2.1 Аналіз сучасного стану ресурсної бази релігійного туризму в Україні

Значну частину ресурсної бази релігійного туризму України складають архітектурні пам'ятки, що збереглись до наших днів, більшість з яких є культовими спорудами.

Україна має унікальну кількість православних, католицьких, мусульманських і юдаїстських святинь та сакральних місць. Ось тільки кілька прикладів.

«Православні. В Україні діє 3 лаври – найбільше в одній країні: Києво-Печерська, Почаївська, Святогірська. Також на території країни є сотні святинь регіонального і світового значення, серед яких чудотворні ікони, будівлі, святі джерела, печерні скити, напр. Звіринецькі печери (давній Звіринецький скит), засновані ще задовго до скиту Антонія Печерського, нетлінні мощі.

Католицькі. Серед них найвизначніші костели (Святого Юра, Львів; Святого Станіслава, Чортків Тернопільської обл.); чудотворні ікони (Матері Божої Погінської, Прикарпаття; Кармелітський монастир із чудотворною іконою Матері Божої та ін.).

Мусульманські. Святині і святі місця розташовані у Криму, деякі з них мають не тільки регіональне, а й світове значення: Кирк Азізлер та Бахчисарайський комплекс святинь (Газі Мансур та Мелик Гайдер), Мойнак Азіз (Сакський район), Салгір-Баба Азіз (Сімферополь), Інкерман Азіз (біля Інкерманського православного монастиря), Азіз в с. Ефенді-Кой (Бахчисарайський р-н), Корбек Азіз (поблизу Алушти).

Юдейські. Сакральні і святі місця хасидів знаходяться на території всієї України: Умань: могила цадика Рабі Нахмана (Брацлавського); Меджибіж (Хмельницька обл.): могили: раббі Ізраель БаалШем-Тов, раббі Борухл, раббі Аврагам-Йегошуа-Гешель із Апти (Аптер рав), реб Велвл Кицес; Хмельн Аннополь (Ганнопіль, Хмельницька обл.) – могила раббі Дов-Бер із Межеріча, який продовжив справу Баал Шем-Тови й став учителем хасидських цадиків; Гадяч (Полтавська обл.) – могила засновника руху ХАБАД Алтер-ребе (Шнеур-Залман із Ляд); Ніжин (Чернігівська обл.) – похований Мітлер ребе (раббі Дов-Бер із Любавич); Чернівці (передмістя) резиденція Ружинського ребе – правнука Межирічинського магіда, «батька» садигорських, чортківських, боянівських цадиків; Косів (Івано-Франківська обл.) – похований раббі Менахем-Мендал, засновник Вижницької династії цадиків» [40].

Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво-Печерська лавра та історичний центр Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. І хоча Україна має справді вражаючі матеріальні та духовні скарби, їхній стан подекуди викликає занепокоєння, адже до 70 % об'єктів культурної спадщини перебувають у незадовільному стані, а кожен десятий знаходиться в аварійному стані. Велика кількість пам'яток культури потребує реставрації чи реконструкції. Так, на території України є понад 1900 пам'яток сакральної дерев'яної архітектури, які представляють історично цінною матеріальною базою для паломництва, однак держава не дбає про їхнє збереження [40].

Війна у Україні також внесла свої невітніші корективи – багато об'єктів культурної спадщини до яких відносяться і релігійні споруди, духовні навчальні заклади та святині були зруйновані.

Внаслідок російської агресії в Україні повністю знищено, пошкоджено або пограбовано російськими військовими щонайменше 494 релігійні споруди, духовні навчальні заклади та святині.

За даними Інституту релігійної свободи (далі – ІРС), які були представлені 31 січня та 1 лютого 2023 р. під час Саміту з міжнародної релігійної свободи, який відбувся у Вашингтоні, США. З часу презентації на минулорічному Саміті, у липні 2022 р., кількість об'єктів релігійної інфраструктури України, постраждалих внаслідок війни з росією, зросла більш ніж у два рази (рис. 2.1.1).

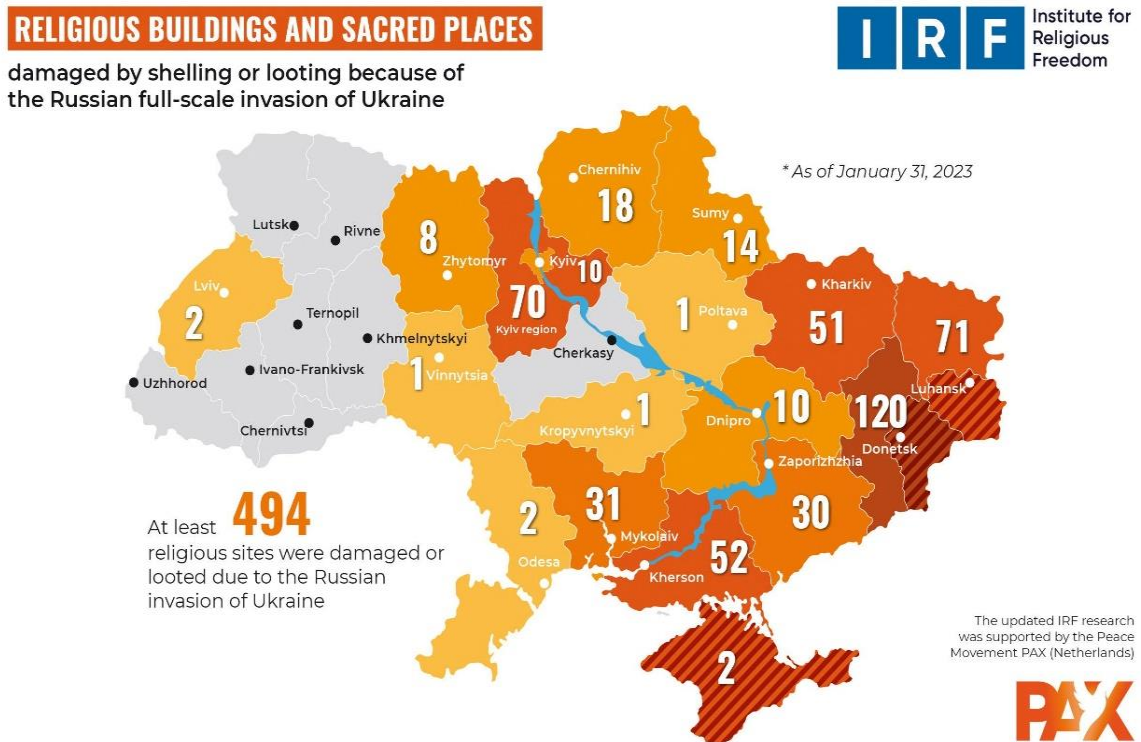

Рис. 2.1.1 Кількість об'єктів релігійної інфраструктури України, постраждалих внаслідок війни з росією станом на 31 січня 2023 р. [31]

Найбільше релігійних споруд на 31 січні 2023 р. зруйновано в Донецькій області – 120 і Луганській області – 70, Київській області – 70, та на Харківщині – понад 50. ІРС задокументував чимало фактів захоплення релігійних споруд в Україні та використання у військових цілях окупантів.

Від війни з росією за конфесійною ознакою найбільше постраждало храмів Української Православної Церкви (афілійованої з Московським Патріархатом) – близько 143 споруд. Значних руйнувань зазнали молитовні будинки євангельських церков – близько 170, серед них релігійні споруди

християн віри євангельської – 75, євангельських християн-баптистів – 49, и Церкви адвентистів сьомого дня – 24 [31].

Які свідчать дані рис. 2.1.2 за шість місяців зросли руйнування Залів Царства Свідків Єгови – з 65 до 94 споруди, серед яких 7 – повністю зруйновано, 17 – сильно пошкоджено, 70 – зазнали незначних ушкоджень (рис. 2.1.2).

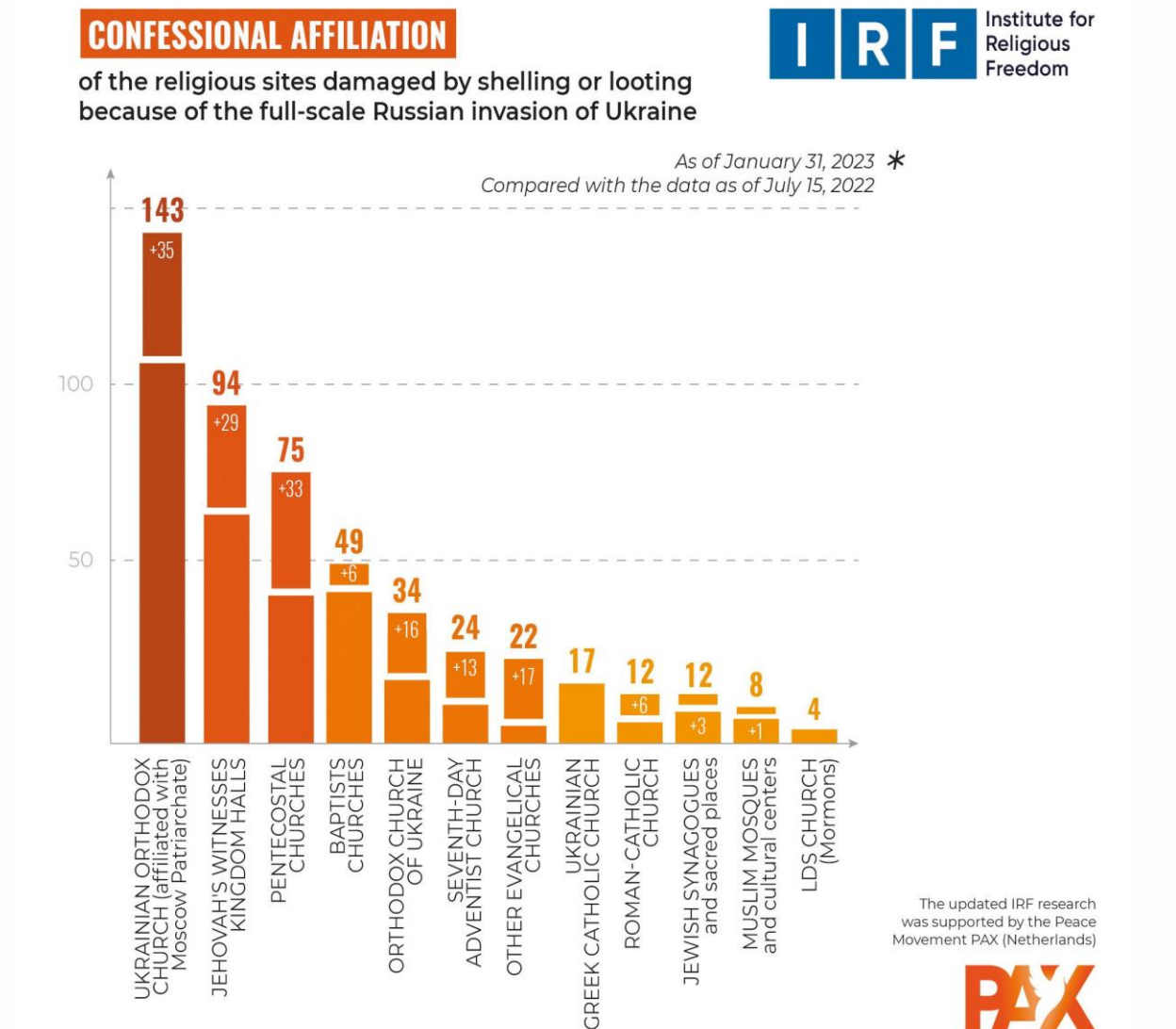

Рис. 2.1.2 Кількість постраждалих храмів в Україні за конфесійною ознакою внаслідок війни з росією станом на 31 січня 2023 р. [31]

На рис. 2.1.3 наведено кількість об'єктів релігійної інфраструктури України, постраждалих внаслідок війни з росією станом на 31 грудня 2023 р.

Рис. 2.1.3 Кількість об'єктів релігійної інфраструктури України, постраждалих внаслідок війни з росією станом на 31 грудня 2023 р. [6]

Як свідчать дані рис. 2.1.3, впродовж 21 місяця повномасштабного вторгнення окупанти повністю знищили або пошкодили ракетами та артилерією, безпілотниками щонайменше 630 релігійних об'єктів в Україні через обстріли, були пограбовані та використані як адміністративні будівлі [6].

«ІРС задокументував непоодинокі факти захоплення релігійних споруд російськими військовими, котрі використовували їх як військові бази або як прикриття для вогневих позицій. Така тактика російської армії має наслідком збільшення масштабів руйнування релігійних об'єктів в Україні.

Так, 10 березня 2022 р. російські військові захопили комплекс приміщень Таврійського християнського інституту (ТХІ) неподалік Херсона й орієнтовно до 10–11 листопада 2022 р. використовували його як військову базу зі штабом, казармами, шпиталем, крематорієм і складом боєприпасів. Вони експлуатували ці релігійні споруди у військових цілях, доки Збройні

Сили України не звільнили правобережну частину Херсонської області. Згідно зі свідченнями, що їх надали ІРС працівники ТХІ, за цей час російські військові розікрали все майно й вивезли все цінне, що тільки можна було вивезти» [6].

На рис. 2.1.4 наведено кількість об'єктів релігійної інфраструктури постраждалих в Україні за областями в наслідок війни з росією.

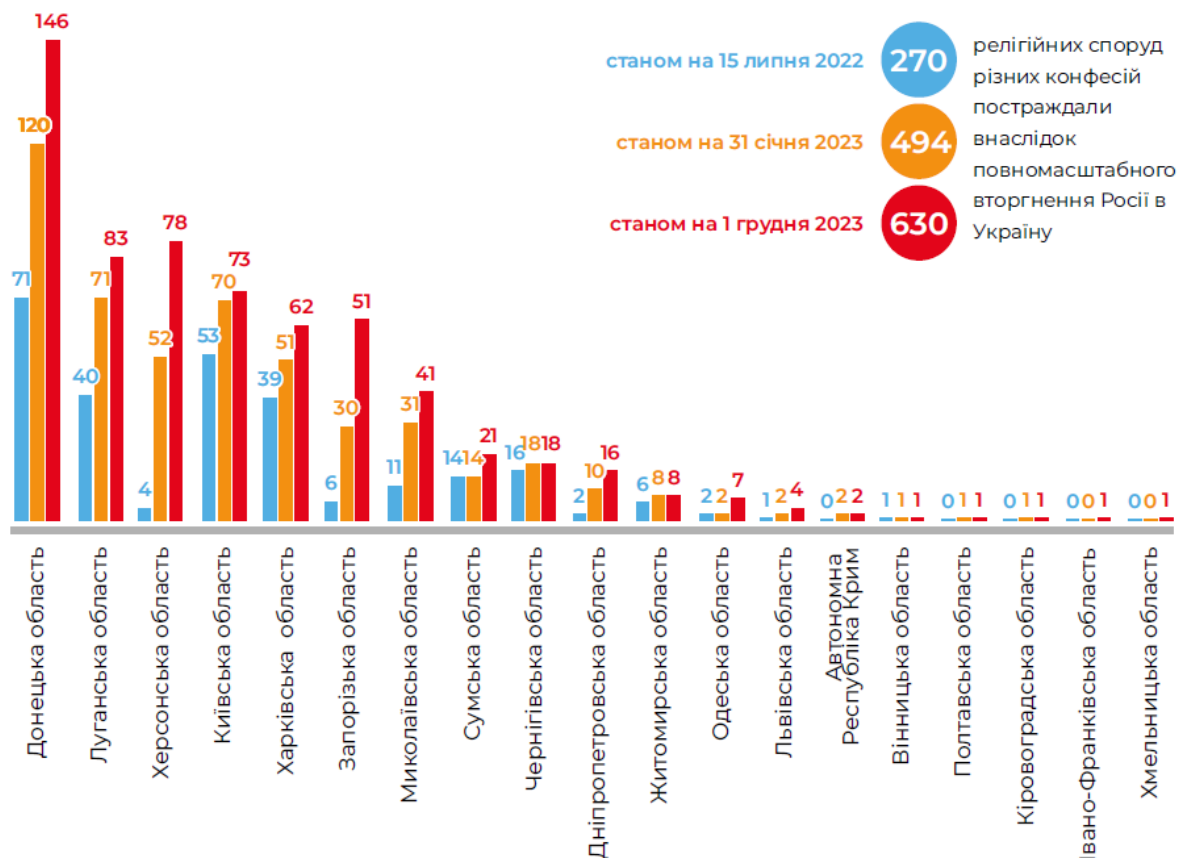

Рис. 2.1.4 Кількість об'єктів релігійної інфраструктури постраждалих в Україні за областями внаслідок війни з росією у 2022-2023 рр. [6]

Як свідчать дані рис. 2.1.4, станом на 1 грудня 2023 р. найбільше релігійних споруд зруйновано на у Донецькій області – 146, Луганській області – 83 та Херсонській області – 78. Київська область втратила 73 релігійні споруди, під час намагання захоплення столиці столицю України у 2022 р. Оскільки війна триває, і далі зростає кількість культових споруд

руйнувань у Харківській області – 62, Запорізькій області – 51 та Миколаївській області – 41 споруда.

У 2023 р. масштаби руйнування культових споруд у південних областях України значно зросли. Внаслідок підриву російськими військами дамби Каховської ГЕС 6 червня 2023 р, було затоплено низку храмів. Крім того, росія продовжує обстрілювати цивільну інфраструктуру в усіх регіонах, вражаючи навіть культові споруди у західних областях України [6].

На рис. 2.1.5 наведено кількість об'єктів релігійної інфраструктури за конфесійною приналежністю постраждалих в Україні внаслідок війни з росією у 2022-2023 рр.

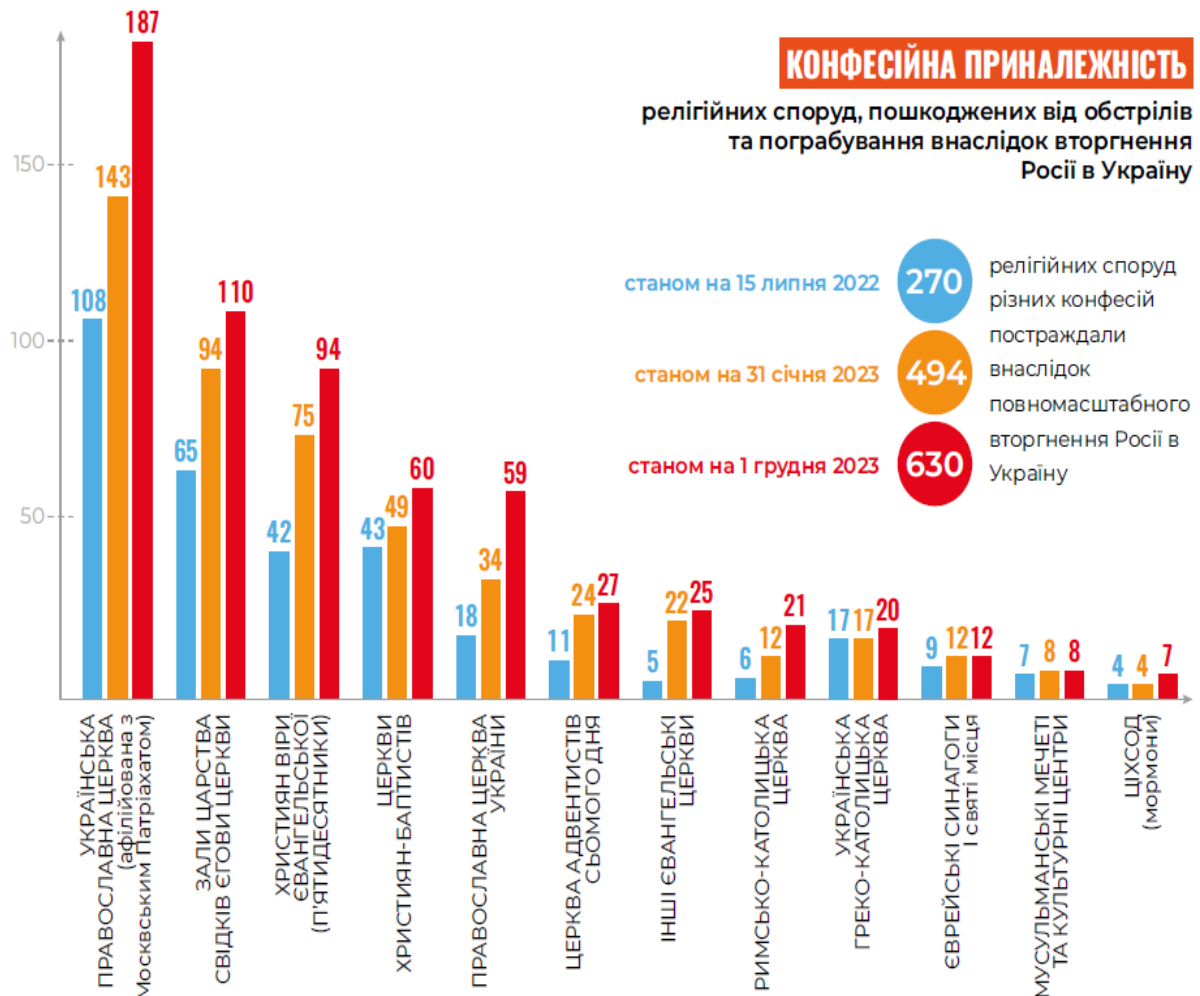

Рис. 2.1.5 Кількість об'єктів релігійної інфраструктури за конфесійною приналежністю постраждалих в Україні внаслідок війни з росією у 2022-2023 рр. [6]

Як свідчать дані рис. 2.1.5, за конфесійною ознакою постраждало найбільше православних споруд – 246, серед них храми і церкви Українській Православній Церкві (афілійованої із Московським патріархатом) – 187 Православної Церкви України – 59. Постраждали також молитовні будинки євангельських церков – 206, серед них споруди християн віри євангельської – 94, євангельських християн-баптистів – 60, адвентистів сьомого дня – 27 [6].

«Так, у місті Мелітополь Запорізької області, яке було окуповано вже 24 лютого 2022 р. – в перший день повномасштабного вторгнення, російські військові цілеспрямовано захоплювали церковні споруди з метою пограбування та припинення діяльності українських церков, передусім євангельських (протестантських) конфесій. За даними пастора Михайла Брицина, окупаційна влада Мелітополя наразі закрила щонайменше 11 церков, позбавивши віруючих можливості спільно сповідувати віру, звершувати соціальне служіння та надавати гуманітарну допомогу нужденним. В умовах стеження та під ризиком персональних переслідувань віруючі тепер змушені збиратися на домашні богослужіння в приватних будівлях» [6]. За даними ІРС серес євангельських церков постраждали 110 споруд Свідків Єгови (12 – повністю зруйновано, 20 – сильно пошкоджено, 78 – зазнали незначних ушкоджень), 32 релігійні споруди захопили окупанти.

Станом на лютий 2023 р. щонайменше 2148 закладів культури та релігії зазнали прямих збитків внаслідок повномасштабного вторгнення, розпочатого росією 24 лютого 2022 р.

За оцінкою експертів проекту Київської школи економіки «Росія заплатить» загальна сума збитків від руйнації та пошкодження 2148 закладів сфер культури та релігії (703 будинки/палаці культури, 348 релігійних споруд, 82 музеї та 22 театри) оцінюється у понад 1,5 млрд доларів США. Серед них збитки завдані релігійним об'єктам оцінюються у 111,1 млн доларів США. Найбільше культурних та релігійних об'єктів постраждало у:

Харківській області – 38,3 %, Донецькій області – 16,2 % та Луганській області – 7,5 % (рис. 2.1.6) [15].

**Розподіл кількості пошкоджених об'єктів
сфери культури та релігії за областями,
на лютий 2023**

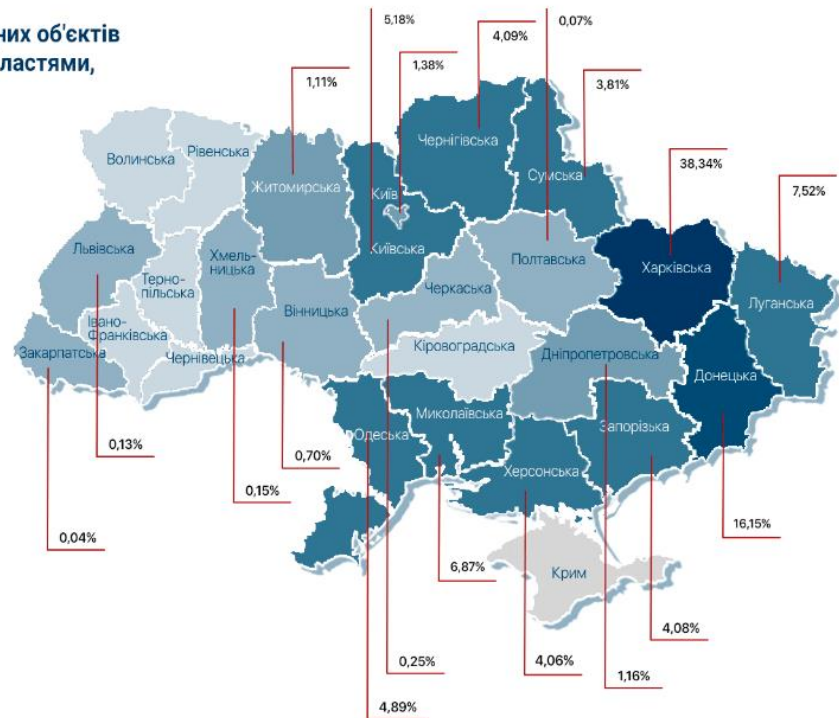

Рис. 2.1.6 Розподіл кількості пошкоджених об'єктів сфери культури та релігії за областями станом на лютий 2023 р. [15]

У Донецькій області через війну руйнувань зазнали такі пам'ятки як Свято-Успенська Святогірська лавра, Храм Блаженої матрони Московської, які включені до реєстру культурних пам'яток UNESCO [15].

В Україні 21 квітня 2022 р. створено Національну раду з відновлення України від наслідків війни – консультативно-дорадчий орган при Президентові України, створений з метою подолання наслідків російсько-української війни 2022 р. [78].

Згідно Плану відновлення України визначені основні проблеми у сфері релігії та етнополітики:

– «війна загострила у суспільстві проблему ставлення до релігійних організацій, керівний центр яких знаходиться в державі-агресорі. Разом із закликами до органів державної влади заборонити в Україні діяльність таких

релігійних організацій, посилюються вимоги до релігійних громад певних церков (частіше за все, до громад УПЦ) змінити своє підпорядкування та стати частиною ПЦУ. У цьому багато хто вбачає шлях зменшення ворожого російського впливу на українське релігійне середовище зокрема та на суспільство в цілому;

– збільшена зацікавленість міжнародної спільноти до розуміння українського контексту, зокрема й у сфері етнополітики та релігії, після десятиріч обмеженої уваги, що успішно використовувала російська пропаганда, поширюючи неправдиві наративи щодо стану міжетнічних та міжрелігійних відносин в Україні, тлумачення заходів державної політики у сфері етнополітики та релігії тощо» [56].

Наразі в Україні Міністерство культури та інформаційної політики України презентувало проект «Відродження», який допоможе у відновленні культурних пам'яток, покликаний зібрати кошти для відновлення зруйнованих культурних пам'яток та повернути мільйонам людей відчуття дому. Але поки що цей проєкт спрямований на створення творчих концепцій реконструкції/відновлення будівель, які мають велику культурну цінність для українців, що не може бути реалізовано у такому сенсі для релігійних споруд, де потрібне первісне відновлення.

Однак, в Україні є інші ініціативи від зарубіжних партнерів розпочався трирічний міжнародний європейський культурний проєкт «UREHERIT, який буде реалізований консорціумом з 11 організацій – асоціацій, спілок, інститутів, шкіл архітекторів Литви, Швеції Австрії, Данії, Румунії, Італії, ФРН, Естонії та України.

У програмі проєкту проведення досліджень, семінарів, публічних дискусій, інших заходів, програми професійного розвитку та освітні програми для архітектурних шкіл. Його результатом має стати напрацювання низки рекомендацій:

– розробка методики оцінки цінності спадщини та завданої шкоди;

- розробка стратегії відродження цінної спадщини;
- комплексне оновлення радянського житла в Україні;
- методологія учасницьких процесів у охороні спадщини: урбан-форуми та воркшопи «Зцілення через відновлення спадщини»;
- архітектурні конкурси: реалізація та фінансові поради;
- технології та спадщина;
- удосконалення освітніх програм архітектурних шкіл;
- зміст, фінансування та організація програми безперервного професійного розвитку для сталого відновлення спадщини [12].

Отже, збереження культурної та релігійної спадщини має бути глобальним завданням державно-приватного партнерства. Під час війни зусилля повинні бути спрямовані на захист цих цінностей та розробку стратегій повоєнного відновлення спадщини. Після війни міжнародні організації, уряди та громадські організації повинні разом працювати, щоб сформувати правові механізми та реалізувати проекти з охорони, відновлення культурної спадщини та розкриття духовної спадщини українського народу.

У наступному підрозділі нами буде здійснено аналіз ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Тернопільській області.

2.2 Оцінка ресурсних передумов розвитку релігійного туризму у Тернопільській області

Сакральна спадщина Тернопільщини формувалася в процесі історичного розвитку краю і є відображенням політичної історії та полікультурних процесів XIV – першої половини XX ст. Після 1349 р. Галицько-Волинське князівство припинило своє існування, а дві сусідні держави – Польське королівство та Велике князівство Литовське – почали

боротьбу за правонаступництво. Після Люблінської унії 1569 р. вся територія Тернопільщини потрапила до складу Речі Посполитої, яка проіснувала до 1772 р., коли її вперше поділили сусідні імперії. Територія Тернопілля потрапила до рук імперії Габсбургів і стала частиною Королівства Галичини та Лодомерії. У 1793 р. після другого поділу північна частина Тернопільщини увійшла до складу російській імперії. У 1918 р. незалежність Польщі була відновлена і, всупереч амбіціям і боротьбі галичан, західноукраїнські землі залишилися в її складі. Отже, ці регіони зазнали впливу держав, куди вони увійшли, це стосувалося і насаджування релігії [27].

«До найдавніших греко-католицьких храмів належать церкви Святих верховних апостолів Петра і Павла в с. Урмань, Воздвиження Чесного Хреста Господнього в Копичинцях, Успіння Пресвятої Богородиці в с. Кошилівці, Святого Архістратиґа Михаїла в с. Колодне, Зіслання Святого Духа в Конюхах, Введення в храм Богородиці в Щепанові, Пресвятої Тройці в с. Заболотіка, Вознесіння Господнього та Успіння Пресвятої Богородиці Чорткові. Об'єднуючу роль виконує Катедрa УГКЦ – Домініканський костел, зведений у 1749-1779 рр. Цікавою є церква Пресвятої Тройці у Бережанах (1768 р. п.), де зберігається чудотворний образ Бережанської Матері Божої та фрагмент мощів Іоанна Хрестителя у Троїцькому соборі м. Бережан» [27].

«Центр дослідження духовної культури Тернопілля» при історичному факультеті Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка розробив карту «Культові пам'ятки Тернопілля». Її аналіз засвідчив, що Тернопільська область насичена пам'ятками сакральної архітектури, як відомими – духовні центри у селі Зарваниці, місті Почаєві, так і маловідомих пам'яток різних релігійних конфесій.

«Марійський духовний центр знаходиться у с. Зарваниця і має статус всесвітнього Марійського відпустового центру. Відпустове значення цей монастир отримав у 1867 р. від Папи Римського Пія IX, що надав образу

Зарваницької Богородиці відпустовий привілей. Сьогодні Зарваниця належить до шести найбільших паломницьких місць католицької церкви, а тутешній Марійський духовний центр внесено до списку п'ятнадцяти найважливіших святинь католицького світу, пов'язаних з явленнями Діви Марії. Зарваницької чудотворної ікони Божої Матері із церкви Святої Трійці с. Зарваниця Тернопільського району, коронованої у 1867 р. за численні зцілення» [29].

Унікальним об'єктом релігійного туризму у Тернопільській області є музейно-меморіальний комплекс «Рідна хата» Патріарха Йосифа Сліпого в селі Заздрість, який склав основу родинного маєтку Коберницьких-Сліпих.. У 1990-х роках збудовано нову будівлю музейного комплексу з меморіальною каплицею, залами музейних експозицій про нелегкий життєвий шлях Й. Сліпого.

Серед православних культових споруд, найдавнішою і історики вважають церкву Св. Миколая у с. Збручанське побудовану у XII–XIV ст. храм Вознесіння Христового (1530 р.) побудований у Вишнівці Збаразького району, церкву Воздвиження Чесного Хреста у Тернополі споруджено на початку XVI ст. Подільська архітектурна школа XVII ст. в Тернополі представлена церквою Різдва Христового, яку згадується у грамоті короля Сигізмунда-Августа у 1566 р. У цьому храмі знаходиться чудотворна ікона Тернопільської Божої Матері. Із іменем Богдана Хмельницького пов'язують Спасо-Преображенську церкву у Збаражі. Під час облоги міста у 1649 р. цю церкву відвідав Пилипа Орлика, у Спаському монастирі бував гетьман Іван Мазепа. У Бережанах знаходиться церква Святого Миколая, що належить до найдавніших дерев'яних храмів Тернопілля. Осердям сучасного паломницького руху у краї є Свято-Успенська Почаївська лавра, православний чоловічий монастир Української православної церкви зі статусом лаври у місті Почаєві. Тут зберігаються мощі Преподобного Іова Почаївського та Преподобного Афілохія [29].

Римо-католицька церква на Тернопіллі представлена Костелом св. Вацлава у Баворові (1745-1747 рр.) збудованого коштом родини Баковських, Костелом Воздвиження Святого Хреста (1765 р.) в селі Буданів, Костелом св. Антонія (1746-1755 рр.) збудовано за проектом Й. Ганца (Сілезія) Потоцьки. Костелом Пресвятої Трійці у Микулинцях (1761-1779 рр.). Найдавніші костели збереглися на Бережанщині. Парафіяльний костел Різдва Пресвятої Діви Марії споруджено у Бережанах коштом родини Сенявських 1600-1620 рр., як оборонна споруда. У 1924 р. датується перша згадка про цей костел під титулом святих. Апостолів Петра і Павла. Костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, як оборонна а споруда зведено коштом Катерини Сенявської у 1624-1638 рр. в с. Біще. Замковий костел Святої Трійці (часу зведення за різними джерелами: 1525 р. та 1551 р.), що розміщений на території Комплексу замку Синявських є найдавнішим костелом Тернопільщини. Костел став усипальницею представників родини Синявських [19].

Цікавим об'єктом паломницького туризму католиків у селі Язлівець є гробниця Марцеліни Даровської – засновниці у Римі об'єднання Сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, що займалась відродженням родин та вихованням жінок. Саме Марцеліна Даровська у 1863 р. стала засновницею та першою настоятелькою монастиря сестер-непорочниць [27].

Центром життя іудеїв у будь-якому місті була синагога, так і на Тернопіллі є цікаві єврейські сакральні пам'ятки. У місті Бережани зберегли такі сакральні пам'ятки ідедів: руїни великої синагоги (1718 р.), єврейський «Народний дім», єврейський цвинтар. У селищі Козлів знаходиться зведена у 1930 р. наймолодша синагога. Синагога у місті Збараж добре збереглася оскільки її приміщення належало я місцевого спиртзаводу.

Цікавою сакральною пам'яткою єврейського народу є синагога зведена в другій половині XIX ст. у селищі Гусятині, в основі якої використані залишки замку – поєднання оборонного стилю та елементів мавританського. У місті Чортків збереглися дві синагоги: стара, що вирізняється

приналежністю до споруд оборонного типу, та нова зі збереженим зовнішнім декором. Також у цьому місті є два єврейські кладовища та могила засновника Чортківської хасидської династії Давида Мойші Фрідмана [27].

Вірмени стали ще одним народом, який компактно та масово оселявся на Тернопіллі в кінці XVI – на початку XVII ст. На території області збереглися дві сакральні об'єкти вірмен. Перша – це Комплекс споруд вірменської церкви у м. Бережани, що є пам'яткою місцевого значення (1746-1764 рр.). Кам'яний храм побудований в стилі бароко з хрещатим склепінням. Інтер'єр споруди раніше прикрашали ліплені барельєфи, настінні розписи, кам'яна різьба, було три вівтаря: Св. Григорія, св. Анни і Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії. Сьогодні даний храм офіційно має назву Св. Григорія [24].

Другим збереженим вірменським храмом на Тернопіллі є церква святого Миколая Чудотворця у селі Язлівець (1551 р.). На її вхідному порталі зберіглися написи вірменською. У XVII ст. храм мав статус катедрального вірменського собору. У 1801 р. релігійну споруду передано українській громаді містечка. Сьогодні це парафіяльний храм УГКЦ [18].

На території Тернопільської області є духовні центри усіх напрямів християнства:

- 1) Свято-Успенська Почаївська Лавра – ставропігійний чоловічий монастир Української Православної Церкви, м. Почаїв;
- 2) Марійський духовний центр Зарваницької Матері Божої – Української Греко-Католицької Церкви, с. Зарваниця;
- 3) Жіночий монастир Згромадження сестер Непорочного зачаття Пресвятої Діви Марії Римсько-Католицької Церкви, с. Колодіївка;
- 4) Чоловічий монастир святого Теодора Студита Української Греко-Католицької церкви, с. Колодіївка;
- 5) Чоловічий монастир Чесного Хреста Господнього провінції Найсвятішого Спасителя чину Святого Василя Великого Української Греко-

Католицької Церкви, м. Бучач;

6) Свято-Богоявленський жіночий монастир Української Православної Церкви, м. Кременець;

7) Свято-Духівський Скит-чоловічий монастир Української Православної Церкви, м. Почаїв;

8) Чоловічий монастир святого Івана Хрестителя провінції Найсвятішого Спасителя чину святого Василя Великого Української Греко-Католицької Церкви, с. Краснопуца [39].

Особливе зацікавлення у туристів викликають храми, де зберігаються унікальні сакральні реліквії, зокрема чудотворні ікони та мощі святих (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1

Чудотворні ікони Тернопільської області [39]

Назва ікони	Місцезнаходження
1	2
Почаївська чудотворна ікона Божої Матері	Успенський собор Свято-Успенської Почаївської Лаври в м. Почаїв Кременецького району;
Зарваницька чудотворна ікона Божої Матері	Парафіяльна церква Святої Трійці с. Зарваниця Терехівського району;
Тернопільська чудотворна ікона Божої Матері	Церкві Різдва Христового, м. Тернопіль;
Терехівська чудотворна ікона Божої Матері	Оригінал знаходиться в соборі святого Юра у м. Львові Освячені копії, які знаходяться в Катедральному соборі Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, м. Тернопіль та у парафіяльній церкві святого Миколая Чудотворця м. Терехів
Язлівецька чудотворна фігура Божої Матері (копія)	Монастир сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в с. Язлівець Бучацького району
Буцнівська чудотворна ікона Божої Матері	Парафіяльна церква Непорочного зачаття Пречистої Діви Марії в с. Буцнів Тернопільського району
Решнівська чудотворна ікона Божої Матері «Радість сумуючих»	Парафіяльна церква Преображення Господнього в с. Решнів Шимківської сільради Збарзького району
Улашківська чудотворна ікона Божої Матері	Церква Різдва Божої Матері отців-василіан в с. Улашківці Чортківського району
Бережанська чудотворна ікона Божої Матері	Собор святої Трійці на площі Ринок в м. Бережани

Продовж. табл. 2.2.1

1	2
Савелівська чудотворна ікона Божої Матері	Парафіяльна церква святого Івана Хрестителя села Савелівна Олешівської сільради Монастирського району
Чернихівська чудотворна ікона Божої Матері	Парафіяльна церква Пречистої Матері Божої села Чернихів Зборівського району
Кременецька чудотворна ікона Божої Матері «Всім скорботним в радість»	Свято-Богоявленський жіночий монастир в м. Кременець

У храмах Тернопілля зберігаються мощі святих, які можуть стати предметом уваги паломників: Преподобного Іова Почаївського та Преподобного Афілохія (Печерна церкві Свято-Успенської Почаївської Лаври), Блаженної Марцеліни Даровської (монастирь сестер Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії у с. Ялівець); Іоанна Хрестителя (Троїцький собор у м. Бережани), Великомучениці Святої угодниці Божої Варвари (Свято-Троїцький собор у м. Тернопіль [9].

Цікавими об'єктами релігійного туризму в області є: музейно-меморіальний комплекс «Рідна хата» митрополита Йосифа Сліпого у с. Заздрість; природно-сакральний об'єкт у селі Лісники – урочище «Монастирок», де раніше був храм Преображення Господнього (1368 р.), що до наших часів не зберігся [28]. У селищі Монастирок біля Борщова знаходиться скельний монастир (IX ст.). Поруч у XVI ст. поруч збудовано Свято-Воздвиженський василіанський монастир.

Також, в області відомі такі цілющі джерела:

- в Свято-Успенському соборі Почаївської Лаври знаходиться джерело, яке витікає з-під відбитку стопи Божої Матері;
- джерело, яке знаходиться на території духовного комплексу Зарваницької Божої Матері;
- джерело, яке знаходиться в урочищі «Божа Гора» біля с. Великі Бережці Кременецького району;
- за с. Колодіївка Підволочиського району, опікуються монахи-

студити;

- с. Острів Тернопільського району;
- біля с. Ступки Тернопільського району;
- в с. Смиківці Тернопільського району;
- в с. Лучка Тернопільського району;
- в с. Дубівці Тернопільського району;
- за с. Красівка Тернопільського району;
- с. Озерна Зборівського району;
- с. Рукомиш Бучацького району;
- с. Будилів Козівського району;
- джерело «Святого Яна» біля монастиря отців василіан с. Улашківці

Чортківського району;

- джерело «Святої Анни» знаходиться біля с. Лішня Білокриницької сільради Кременецького району [39].

У табл. 2.2.2 наведено перелік найдавніших кам'яних культових споруд Тернопільської області.

Таблиця 2.2.2

Найдавніші кам'яні культові споруди Тернопільської області [39]

Назва культової споруди	Місцезнаходження	Дата будівництва
Церква святого Миколая	с. Збручанська Борівського району	XII-XIV ст.
Церква Воздвиження Чесного Хреста	м. Тернопіль	XVI- XVII ст.
Церква Різдва Христового-	м. Тернопіль	1602-1608 рр.
Костел святих апостолів Петра і Павла	м. Бережани	1620 р.
Церква святого Миколая	м. Бучач	1610 р.
Церква Воскресіння Христового	сmt. Вишнівєць Збаразького району	1530 р.
Церква святого Миколая	с. Колодне Збаразького району	1575 р.
Церква святого Миколая	м. Терєбовля	XVI ст.
Церква святого Іоанна Милостивого	с. Малі Загайці, Великозагайцівської сільради Шумського району;	1623 р.
Костел-усипальниця Святої Трійці	м. Бережани	1554 р.

У табл. 2.2.3 наведено перелік найдавніших дерев'яних культових споруд Тернопільської області.

Таблиця 2.2.3

Найдавніші дерев'яні культові споруди в області [39]

Назва культової споруди	Місцезнаходження	Дата будівництва
Церква святого Миколая	м. Бережани	1691р.
Церква святих апостолів Петра і Павла	с. Урмань Бережанського району	1688 р.
Церква святого Миколая	с. Висічка Борщівського району	1763 р.
Церква Івана Богослова	с. Іване-Пусте Борщівського району	1775 р.
Церква святого Миколая	с. Сапогів Борщівського району	1777 р.
Церква святої Параскеви	с. Козина Красненської сільради Гусятинського району	XVII ст.
Церква Воздвиження Чесного Хреста	с. Копичинці Гусятинського району	1630 р.
Церква святої Параскеви	с. Крогулець Густинського району	XVIII ст.
Церква святого Успіння	с. Конюхи Козівського району	1700 р.
Церква святої Покрови	с. Старий Почаїв Кременецького району	1643 р.
Церква Івана Богослова	с. Скорики Підволочиського району	1700 р.
Спасо-Преображенська церква	м. Підгайці вул. Галицька	1772 р.
Церква святих Бориса і Гліба	с. Шумляни Підгаєцького району	1772 р.
Церква святого Успіння	м. Чортків вул. Церковна	1635 р.
Церква Вознесіння Христового	м. Чортків вул. Залізнична	1717 р.

Туристичний продукт релігійного туризму має охоплювати не тільки паломницькі чи культові місця, але і інші храми, каплиці, хрести, хресні дороги, сакральні споруди Тернопільщини. Завдяки цьому місцеві громади зможуть покращити свою туристичну привабливість. Такий маршрут функціонуватиме лише тоді, коли до його підготовки залучиться місцеве населення. Тому необхідно докладати чимало зусиль для підтримки святинь в належному стані, щоб її красою насолоджувалися не лише місцеві жителі, а й туристи [28].

У останні роки прослідковується зацікавленість влади та громад у розвитку туризму в краї. З цією метою у сфері релігійного туризму реалізовано наступні заходи. У 2019 році створено Інтерактивну карту

«Храми Тернопільщини» – картографічний веб-додаток, що мав не меті відображати розташування усіх храмів Тернопільщини на одній електронній карті [66]. Окремо представлені дерев'яні сакральні пам'ятки краю на «Інтерактивній карті дерев'яних храмів Тернопільщини» [17]. Ці проекти прагнули привернути увагу до проблем збереження пам'яток та популяризувати їх [28].

У Тернопільській області також відомі наступні місця перебування відлюдників:

- 1) біля села Рукомиш Заривинської сільради Буцацького району-живуть в скелях;
- 2) біля с. Монастирок Більче-Золотецької сільради Борщівського району – живуть у печерному храмі;
- 3) в урочищі «Божа Гора» біля с. Великі Бережці Кременецького району живуть в печері біля цілющого джерела;
- 4) «Пуща відлюдника», яка знаходиться на території заповідника «Медобори»;
- 5) періодично живуть «відлюдники» в печерах Дністровського каньйону біля сіл: Устя, Борщівського району; Печорна, Зеленогайської сільради Заліщицького району; Синьків, Заліщицького району; Дзвенигород, Бабинецької сільради; Борщівського району; Нирків (Червоногород) Заліщицького району [39].

Отже, незважаючи на те, що Тернопільська область за площею займає 23 місце серед інших областей України (меншими є тільки Закарпатська і Чернівецька області), за щільністю розміщення культурної спадщини (духовні осередки, давні культові кам'яні та дерев'яні храми, лікувальні джерела, чудотворні ікони), яка основою для розвитку релігійного туризму знаходиться на перших місцях в Україні.

У наступному підрозділі нами буде здійснено розробку релігійного екскурсійного туру по Тернопільській області.

2.3 Розробка релігійного екскурсійного туру по Тернопільській області

Ми пропонуємо екскурсійно-пізнавальний тур «Сакральна спадщина Тернопільщини».

1. Основні дані для проектування туру.

1.1. Тривалість туру – 1 день.

1.2. Розміщення – не передбачено.

1.3. Харчування

Обід у 1-й день – у Марійському духовному центрі, с. Зарваниця.

1.4. Чисельність групи.

Чисельність групи туристів становить 20 осіб, вік 16+ років.

1.5. Супровід гідом.

Група забезпечена супроводом гіда-екскурсовода.

1.6. Транспортне забезпечення.

До м. Тернопіль туристи добираються самостійно. За програмою даного туру, група є трансфер за маршрутом туру і назад комфортабельним автобусом.

1.7. Основні локації туру

1. Монастир і Церква успіння пресвятої Богородиці у м. Тернопіль.

Перша церква Успіння Пресвятої Богородиці, зведена 1636 р. була дерев'яною, при ній був монастир отців василіан, а у 1744 р. її передали світському священику. Через чотири роки після великої пожежі 1832 р. міщани побудували новий кам'яний храм у стилі ампір з трьома візантійськими банями-куполами. Дзвіницю із каменю була споруджена у романському стилі. У 1931 р. Митрополит Андрей (Шептицький) передав церкву отцям редемптористам, які перебудували її на споруду з шістьма візантійськими банями і трьома окремими входами, до яких вели широкі сходи – Хресна дорога. Довгі роки у церкві зберігалася чудотворна ікона

Богородиці. З 1945 р. до 1962 р. монастир і церква стояли пустою. 19 листопада 1962 р. храм Успіння Пресвятої Богородиці підірвали. У 1990 р. розпочалася її відбудова, спочатку було встановлено хрест і статую Матері Божої, у 1993 р. було відправлено перше богослужіння у відновленому храмі. З 1994 р. почалося будівництво монастиря. У 1999 р. до храму було повернуто чудотворну ікону Матері Божої [36].

Фото 2.3.1 Монастир і Церква успіння пресвятої Богородиці,
М. Тернопіль [36]

2. Микулинецький замок було побудовано у 1550 р. Анною Йордановою з роду Синявських. З 1595 р., статус Микулинці перетворилися на місто-фортецю, оскільки їм було надано Магдебурзьке право.

Найбільших руйнувань замок зазнав з 1648 р. по 1657 р. – війна, повстання під проводом Богдана Хмельницького, у 1675 р. під час облоги війська Ібрагіма Шишмана. У містян закінчувалася їжа, а туркам не вдалося захопити фортецю і вони запропонували переговори. Коли жителі склали

зброю та вийшли вороги їх знищили. Замок вижив під час Першої світової війни, але під час Другої світової війни був використаний як оборонна споруда для гітлеровської армії. В другій половині XX ст. у замку була відкрита ветеринарна клініка для коней. Деякі вцілілі приміщення, були використані як житлові.

З 2008 р. Микулинецький замок увійшов до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», що створило передумови для збереження і відновлення цієї культурно-історичної пам'ятки [33].

Фото 2.3.2 Микулинецький замок, Тернопільська обл. [33]

3. Місцина де знаходиться Сидорівський замок унікальна не тільки через незвичну форму споруди, але й через чітко визначену дату заснування села – 7 жовтня 1398 р. Зголом селище набуло статусу містечка за сприяння його тодішнього власника Якуба Потоцького. У 1640 р. польський магнат і гетьман Марцін Калиновський зайнявся будівництвом родового замку. Фортеця мала в довжину 178 м, а ширину – 30 м, була захищена ровами, стіни з амразурами мали товщину 3 м, омивалася притоками р. Збруча, вежі дозволяли вести огляд.

На початку XIX ст. був викуплений родиною Пайгертів, яка володіла ним аж до вересня 1939 р. Шляхтичі покинули маєток із початком Другої світової війни, замок зазнав руйнувань. Існує легенда про скарби, заховані у підземеллях замку [61].

Фото 2.3.3 Сидорівський замок-корабель, Тернопільська обл. [61]

4. Католицький костел Святого Антонія у селі Струсів красива неоготична споруда тягнеться до неба високою баштою, яка увінчана хрестом та має дві башти. З боків від головного входу в костел розташоване готичні вікна у формі троянди. Сучасний костел було споруджено в 1894 р. за кошти Юзефа Голуховського, який у той час володів селом. У 1902 р. храм було названо ім'ям Матері Божої Святого Розарію. У 1945-1990 рр. релігійну святиню використовували як зерносховище.

Наразі костел є діючим храмом, його фасад споруди прикрашають загострені конусні вершини дахів, що піднімаються хрестами, а також триярусна вежа, в якій розташований центральний вхід у вигляді арки [25].

Фото 2.3.4 Костел Святого Антонія, Тернопільська обл. [25]

5. Церква святителя Миколая Чудотворця у селі Струсів – пам'ятка архітектури місцевого значення. «Першу дерев'яну церкву збудовано в 1660-х рр.. Будівництво нового храму святителя Миколая Чудотворця закінчено в 1923 р., тоді ж відправлено першу Службу Божу. З 1961 р. церква не діяла, приміщення використовували як склад спиртозаводу. У 1989 р. головою церковного комітету обрали Зеновія Рогальського, церковним касиром – Родіона Куліковського. Зробили ремонти, провели благоустрій подвір'я, збудували дзвіницю. У 2009 р. розпочали внутрішній розпис церкви. Кам'яну плиту з написом: «Борцям за волю України» виготовив місцевий майстер Тадей Гондович. Освячення каплиці на честь Пресвятої Богородиці відбулося 24 квітня 2009 р.. Фігуру Покрови Божої Матері біля входу до школи пожертвувала вчителька початкових класів Оксана Рожаловська» [67].

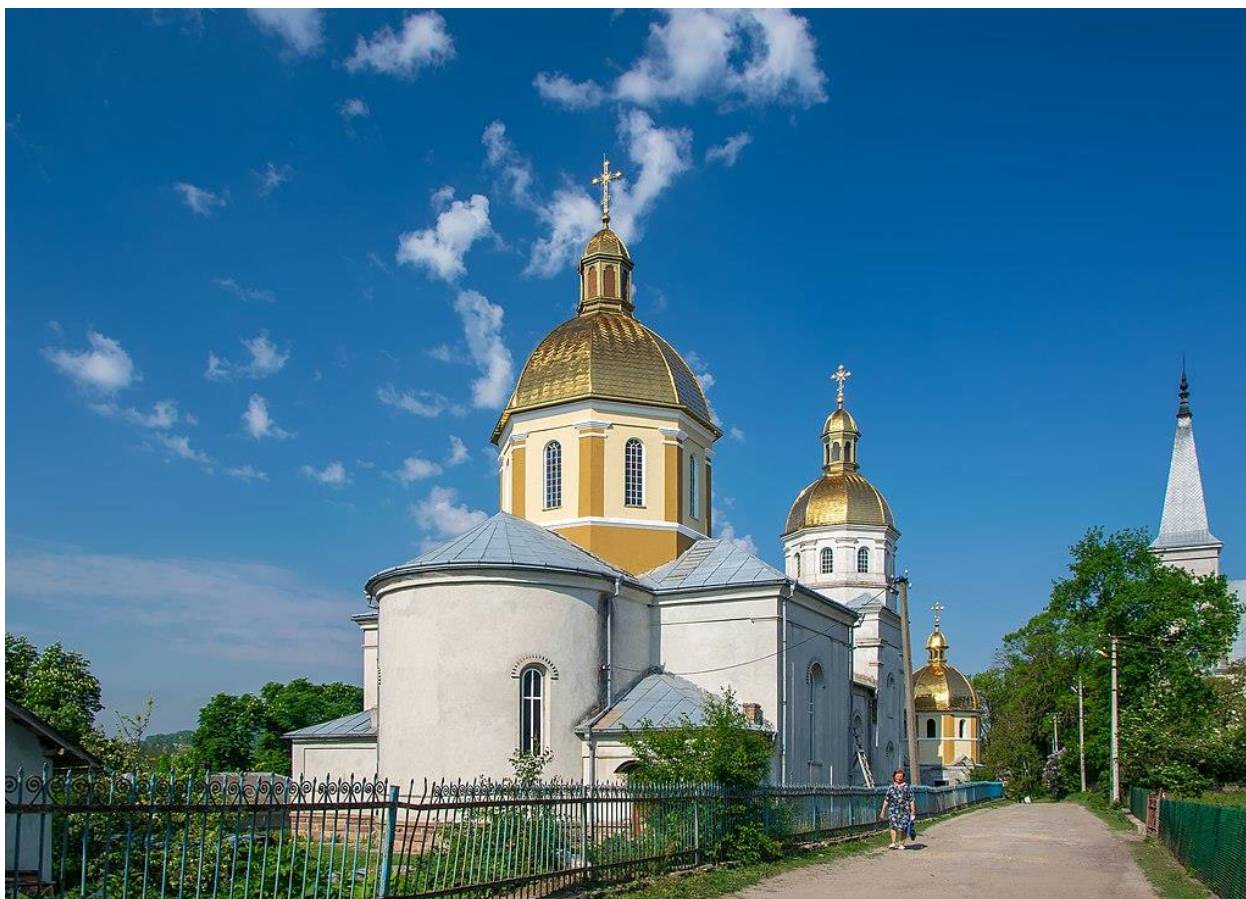

Фото 2.3.5 Церква святителя Миколая Чудотворця,
Тернопільська обл. [67]

6. Марійський духовний центр у селі Зарваниця – найбільша греко-католицька святиня Тернопільщини. Тут є цілюще джерело, біля якого з'являлася Божа Матір, цілий комплекс церковних споруд, а також – «Український Єрусалим».

Існує версія, що село заснували серби, які після битви у 1389 р. на Косовому полі емігрували в Україну. За легендою у 1240-1242 рр. монаху Києво-Печерського монастиря, який зупинився тут, в сні з'явилася Матір Божа, а у вранці біля джерела він побачив. На честь цього дива монах залишився тут у побудувавши у печері келію з чудотворною іконою. Почувши про диво, тут почали селятися інші люди. Згодом тут з'явилася церква Пресвятої Трійці та монастир.

Сьогодні Марійський духовний центр, визнаний паломниками в усьому

християнському світі, які приходять протягом року, як до португальської Фатіми, так і у період проведення Всеукраїнських прощ. Нещодавно в Зарваниці облаштували «Український Єрусалим», оточений мурами, що уособлюють древні оборонні мури Святої Землі, де є частинка Гробу Господнього зі Святої Землі. Цей комплекс містить копії споруд християнських пам'яток Єрусалиму. Центральна споруда – Гріб Господній.

Інші споруди Марійського духовного центру:

- Кам'яний храм Пресвятої Трійці, де зберігається ікона Зарваницької Матері Божої, копія чудотворної ікони Розп'яття і мощі святих мучеників (збудованою у 1747-1753 рр., відбудований у 1991 р.);
- Велика каплиця (1995 р.);
- Монастир святого Івана Хрестителя Згромадження Студійського Уставу (1994-1999 рр.);
- Монастирська дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці (2002 р.);
- Хресна дорога (2002 р.);
- Комплекс Зарваницької Матері Божої (2000 р.);
- Надбрамна церква Благовіщення;
- Мурований собор Зарваницької Матері Божої;
- Архітектурно-скульптурна композиція Іконі Матері Божої Зарваницької (2002 р.);
- Дзвіниця чотиририбна з п'ятьма дзвонами, 2004 р.;
- Каплиця (1991 р.);
- Купіль (2009 р.);
- Український Єруслам (2018 р.) [13].

7. Рукомиський печерний храм у селі Рукомиш Бучацького району.

У скельних печерах біля села Рукомиш перші ченці поселилися у XIII ст. після того, як хан Батий в'їхав у київський храм Успіння Богородиці на коні.

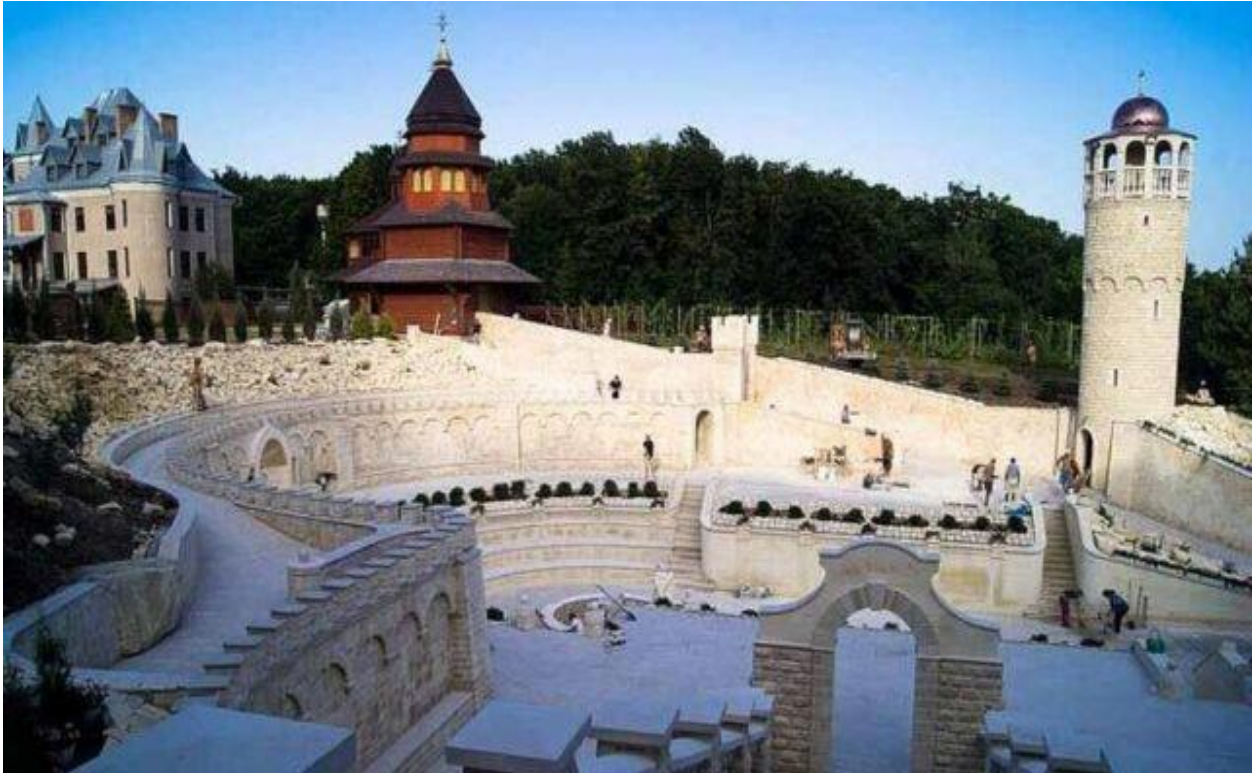

Фото 2.3.6 Марійський духовний центр у с. Зарваниця,
Тернопільська обл. [13]

Нині храм уособлює Божий гріб, де знаходиться «фігура» Ісуса Христа, в страсну п'ятницю сюди вносять плащаницю. Скельний храм – це частина культового комплексу, до якого належить також церква св. Онуфрія, Хресна дорога Ісуса Христа, місце для освячення води, освячені каплички. З цікавого, що після завершення будівництва Хресної дороги, вона буде відрізнятися від «традиційної», яка складається з 12 стацій, тут їх буде 13 – додаткова станція буде уособлюватиме тернистий шлях України [58].

8. Бучацький замок XVII–XVIII століття м. Бучач.

Замок князів Бучацьких збудували у XVII ст. на місці дерев'яного, вперше згаданого у 1379 р.. Продовження спорудження укріплення на краю мису цієї частини комплексу відносять до XIV-XVI ст. та дбудували а ж до XVII ст. Замокові стіни мали три яруси бійниць для вогнепальної зброї, а всередину можна було потрапити лише через підйомний міст над ровом. У середині самому замку стояв палац із галереями у стилі епохи Відродження.

Фото 2.3.7 Рукомиський печерний храм XIII ст. с. Рукомиш,
Тернопільська обл. [78]

У 1672 р. гетьман Петро Дорошенко разом з турецьким султаном Мухаммедом IV вирушив в похід проти поляків і їх українських союзників. Похід закінчився узяттям Кам'янця і здачею Бучацького замку. 18 жовтня 1672 р. під деревом «Золота Липа», яке збереглося донині при дорозі на Соколів, був підписаний Бучацький мирний договір між Польщею та Туреччиною. Після повернення Кам'янця до складу Речі Посполитої Бучацький замок поступово занепадає, і в середині XVIII ст. був покинутий [5].

9. Підзамочок-замок – фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури національного значення розташований на березі р. Стрипа у с. Підзамочок була закладена у 1600 р. за сприяння власника сіл Я. Кшиштофа Бучацького, про що свідчить напис та родинні герби над головною в'їзною брамою замку. Всі три кути замку були посилені кам'яними вежами.

Фото 2.3.8 Бучацький замок XVII–XVIII століття м. Бучач [5]

Перші сімдесят років існування стали справжнім випробуванням для фортеці під час чергової польсько-турецької війни 1620-1621 рр. Періодично замок зазнавав руйнувань і знов відбудовувався. Так, під час визвольних битв українців 1647-1656 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, замок практично не постраждав. А під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. в був частково зруйнований і перетворився в укріплену магнатську резиденцію роду Потоцьких. Пізніше на схилі біля річки, був розбитий парк та облаштоване штучно озеро. На місці бійниць з'явилися вікна і північна частина укріплень перетворився на невеликий палац, який належав Миколі Потоцькому до 1780 р. Після 1780 р. замок поступово занепадає і руйнується.

У 1992 р. фахівці інституту «Укрзахідпроектреставрація» провели обстеження та розробили проект реконструкції замку, яким передбачалось відновлення фортифікаційних споруд, палацу та парку. 5 листопада 2008 р. за розпорядженням Кабінету Міністрів України замок було включено до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» [47].

Фото 2.3.9 Підзамоцький замок, Тернопільська обл. [78]

1.8 Програма обслуговування

Програма обслуговування туристів наведена у табл. 2.3.1.

Таблиця 2.3.1

Програма туру релігійного екскурсійного туру
«Сакральна спадщина Тернопільщини» [складено автором]

День	Дні та локації туру
1	2
1-й день	
07.30-08.30	Зустріч групи на залізничному вокзалі м. Тернопіль.
08.30-10.00	Оглядова екскурсія «Файне місто Тернопіль» Відвідування церкви Успіння Пресвятої Богородиці.
10.00-10.30	Виїзд зі м. Тернопіль у с. Микуленці (проїздом), що згадується в літописах. Завітаєте в єдиний в Україні Микуленській замок, що має господиню та квартирників.

Продовж. табл. 2.3.1

1	2
10.30-12.00	Виїзд з с. Микуленці до с. Сидорів (проїздом). Дізнаєтесь чимало цікавої інформації про костел-корабель та його архітектора-масона.
12.00-13.00	Виїзд з с. Сидорів до с. Струсів. Відвідання архітектурних пам'яток давнього містечка: церкви, костелу, божниці, палацу та магістрату.
13.00-14.00	Переїзд до с. Зарваниця. Обід
14.00-16.00	Оглядова екскурсія «Українським Єрусалимом», с. Зарваниця
16.00-17.00	Виїзд до с. Рукомиш. Огляд церкви св. Онуфрія
17.00-17.30	Огляд руїн Бучачського замку (проїздом)
17.30-18.00	Огляд руїн Підзамощького замку (проїздом)
18.00-19.30	Повернення до м. Тернопіль. Від'їзд

1.9 Калькуляція туру (табл. 2.3.2).

Таблиця 2.3.2

Калькуляція релігійного екскурсійного туру «Сакральна спадщина
Тернопільщини» [складено автором]

№ з/п	Найменування витрат	Ціна, грн	Кількість	Формула	Загальна сума, грн
1	Трансфер	5000	-	-	5000
2	Вартість харчування (обід - 1 шт)	250	група 20 осіб	-	5000
3	Заробітна плата гідів	500	1 день, 1 особа	$V_z = \text{Денна ставка} * \text{Кількість днів роботи} * \text{Кількість гідів}$	500
4	Накладні витрати	-	10 %	$V_n = (p_1 + p_2 + p_3) * 10\% / 100\%$	1050
5	Страховання туристів від нещасних випадків	50 грн турист/день	група 20 осіб	$V_s = \text{Вартість 1 доби} * \text{Кількість днів} * \text{кількість туристів}$	1000
6	Прибуток	-	15 %	$C_p = 10\%/100\% * (p_1 + p_2 + p_3 + p_4 + p_5)$	1883
7	Загальна вартість туру	-	-	$V_{tz} = p_1 + p_2 + p_3 + p_4 + p_5 + p_6$	14430
8	Ціна путівки на 1 особу	-	група 20 осіб	$C_p = V_{tz} / \text{Кількість осіб}$	720

Отже, вартість 1 путівки складе 720 грн.

У вартість входить: обід – 1-й день; транспортне обслуговування; супровід гідів-екскурсоводів, страхування.

У вартість туру не входить: особисті витрати та сувеніри.

Одяг для відвідування монастирів та храмів: жінки вдягають довгу спідницю ніжче колін (за потребою видають на вході у монастир); заборонено декольте та голі плечі; хустку бажано взяти з собою; чоловікам заборонено вхід у монастирі у майках та шортах.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Релігійний туризм, це складне явище, яке відіграє важливу роль у сучасному культурному житті суспільства, його невід’ємна ознака релігійності, засіб толерантності та духовного розвитку. З практичної точки зору, це подорож з метою виконання релігійних процедур, місій і обітниць, яка обумовлена ступенем віри особистості.

Розвиток релігійного туризму залежить від сакральних і туристичних ресурсів території, їх стану та ефективного використання. Тому на територіях які планують розвивати даний вид туризму мають бути сакральні об’єкти, які туристи матимуть можливість відвідувати цілорічно незалежно від розповідання, при цьому не спричиняючи незручностей місцевим вірянам. Україна має потужний потенціал для розвитку релігійного туризму.

Тернопільську область має природно-рекреаційний та історико-культурний потенціал для розвитку туризму. У межах області знаходиться понад сотні сакральних пам’яток – споруди (церкви, костели, синагоги) та артефакти (ікони, мощі), які є вагомим частиною історико-культурних туристичних ресурсів. Регіон посідає чільне місце в Україні кількістю оборонних споруд та замків. В області розташована п’ята частина всіх природних пам’яток України. Переважна культових споруд охороняються державою як пам’ятки архітектури та містобудування.

У роботі підтверджено, що Тернопільська область має значні перспективи для розвитку релігійного туризму, оскільки у неї наявний потужний ресурсний потенціал для залучення постійних та приваблення нових туристичних потоків. Це у свою чергу зумовлює необхідність вдосконалення туристичної інфраструктури та підвищення ефективності діяльності туристичних підприємств які здійснюють діяльність у сфері релігійного туризму та паломницьких відділів релігійних установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бандрівський М. С. Святилище Ареса в Коцюбинчиках на Західному Поділлі в контексті егейських впливів на пантеон царства сколотів. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. 2009. Вип. 13. 2009. С. 113-126.
2. Божук Т. І. Поняття, функції та завдання релігійного туризму. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2010. Вип. 38. С. 37-44.
3. Божук Т. І. Формування релігійно-туристичної індустрії. Географія та туризм. 2011. Вип. 14. С. 132-136.
4. Борисова О. В. Спеціалізований туризм : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти спеціальності «Туризм». К.: Кондор. 2020. 360 с.
5. Буцацький замок. Тернопільська обласна бібліотека для молоді. URL: <https://tobm.org.ua/buchaczkyj-zamok/> (дата звернення: 04.04.2024).
6. Васін М. Вплив російського вторгнення на релігійні громади в Україні; Інститут релігійної свободи. К.: Вид. Пугач О. В., 2024. 28 с.
7. Волкова І., Мукомел В., Посохов І. Перспективи розвитку релігійно-екскурсійного туризму в Україні. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм» 2023. Вип. 17. С. 110-127.
8. Головащенко О. В. Туристська активність як форма реалізації людиною свого потенціалу. Філософія туризму: навч. посіб. URL: https://tourlib.net/books_ukr/filotur23.htm#google_ (дата звернення: 22.03.2024).
9. Густенко О. Тернопілля оберігають 23 чудотворні ікони та мощі п'яťох святих. За Збручем. 19.04.2012. URL: <https://zz.te.ua/ternopillya-oberihayut-23-chudotvorni-ikony-ta-moschi-pyatoh-svyatyh> (дата звернення: 22.03.2024).

10. Данільєва Ю. Г. Паломницький туризм в Україні: витоки, різновиди, перспективи. СЛУ ім. В. Даля, Історичні записки. 2012. Вип. 36. С. 73-80.

11. Державний реєстр національного культурного надбання / Науково-дослідний інститут пам'ятко-охоронних досліджень. URL: <https://web.archive.org/web/20070304014821/http://www.heritage.com.ua/reestry/index.php?id=71> (дата звернення: 01.04.2024).

12. Запрацював проект UREHERIT, спрямований на відновлення культурної спадщини України. URL: https://risu.ua/zaprasyuvav-proekt-ureherit-spryamovaniy-na-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshchini-ukrayini_n142311 (дата звернення: 22.03.2024).

13. Зарваниця на Тернопільщині – один з найбільших духовних центрів світу. URL: <https://realno.te.ua/novyny/...> (дата звернення: 06.04.2024).

14. Зацепіна Н. Паломництво як соціокультурний феномен на прикладі основних світових релігій (філософський підхід). Грані. 2021. Т. 24. № 1. С. 69-79.

15. Збитки від руйнувань культурних та релігійних об'єктів під час війни складають понад \$1.5 млрд. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zbitki-vid-ruynuvan-kulturnih-ta-religiynih-ob-yektiv-pid-chas-viyni-skladayut-ponad-1-5-mlrd/> (дата звернення: 14.03.2024).

16. Зеленюк Ю. О. Релігійний туризм як комунікаційний засіб виховання людської особистості. Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». 2013. Вип. 23. С. 88-95.

17. Інтерактивна карта «Дерев'яні храми Тернопільщини». URL: https://www.arcgis.com/apps/webappviewer/index.html?id=b728454dfda042678401e85b2c3b0523&fbclid=IwAR35guFE_e0Glj82O2iOnFbEkIrf72bOyWelDJTtRWOf0e89Gln_tGYLw (дата звернення: 22.03.2024).

18. Історії язловецьких вірменів. URL: <https://te.20minut.ua/Podorozhi/istoriyi-yazlovetskih-virmeniv-167538.html> (дата звернення: 12.03.2024).

19. Каплиця Святої Трійці. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatnyky-natsionalnoho-znachennia/30-kaplytsia-sv-triitsi>. (дата звернення: 22.03.2024).

20. Карпенко Ю. В. Сутність і структура соціального капіталу сфери туризму в умовах модернізації економіки. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 1 (47). С. 110-118.

21. Карпенко Ю. В. Сучасні тенденції глобалізації та регіоналізації відносин у сфері туризму. Економічний вісник Донбасу. 2017. № 3 (49). С. 49-62.

22. Ковальчук А. С. Географія релігії в Україні: монографія. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/c> (дата звернення: 13.03.2024).

23. Ковальчук А., Манько А. Організатори паломництва та релігійного туризму. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2013. Вип. 42. С.170-178.

24. Комплекс споруд Вірменської церкви, 1764 р. URL: <http://www.diaz.org.ua/index.php/ua/pam-iatky-arkhitektury-zapovidnyka/pam-iatky-mistsevoho-znachennia/28-kompleks-sporud-virmenskoj-tserkvy-1764-r> (дата звернення: 13.03.2024).

25. Костел Святого Антонія. Тернопільська обласна бібліотека для молоді URL: <https://tobm.org.ua/kostel-svyatogo-antoniya/> (дата звернення: 22.03.2024).

26. Котляр М. Ф. Русь язичницька: біля витоків східно-слов'янської цивілізації. К.: Заповіт, 1995. 288 с.

27. Луговий Б. В., Герасимів З. М., Соловей І. С. Релігійний туризм як вагомий чинник соціально-економічного розвитку громад. Збірник наукових праць ТДАТУ імені Дмитра Моторного (економічні науки). 2022. №1 (46). С. 121-127.

28. Луговий Б. В., Островська Н. Д. Особливості розвитку релігійного туризму на Тернопіллі. Молодий вчений. 2022. № 6 (106). С. 11-14.

<https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5347> (дата звернення: 22.03.2024).

29. Луговий Б. Пізнавальний туризм: сучасний стан та перспективи розвитку на прикладі пам'яток культурної спадщини Тернопільщини. Сучасні тенденції розвитку освіти й науки: проблеми та перспективи : зб. наук. праць. Кельце, 2021. Вип. 9. Том 1. С. 181–186.

30. Любіцева О. О., Романчук С. П. Паломництво та релігійний туризм: навчальний посібник. К.: Альтерпрес, 2011. 416 с.

31. Майже 500 релігійних споруд зруйновано в Україні внаслідок російської агресії, – IPC URL: https://risu.ua/majzhe-500-religijnih-sporud-zruinovano-v-ukrayini-vnaslidok-rosijskoyi-agresiyi---irs_n136440 (дата звернення: 22.03.2024).

32. Машіка Г. Сучасний стан розвитку релігійного туризму в Закарпатській області. Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Сакральне та туризм» (м. Київ, 28 квітня 2023 р.). К.: ТОВ «Геопринт», 2023. С.230-232.

33. Микулинецький замок. URL: <https://funtime.com.ua/architecture/mykulynetskyi#:~:text=...> (дата звернення: 13.03.2024).

34. Миронов Ю. Мотивація в релігійному туризмі. Сакральне та туризм: матеріали міжнародньої науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). К.:ТОВ «Геопринт», 2023. С. 41-43.

35. Міщенко О. В. Істоико-географічні аспекти формування та функціонування тафальних ландшафтів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки. 2019. Вип. 10. С. 42-47.

36. Монастир і Церква успіння пресвятої Богородиці у Тернополі. Паломницький центр. URL: <https://pilgrimage.in.ua/monastyr-i-tserkva-uspinnya-presvyatoji-bohorodytsi-u-ternopoli/> (дата звернення: 22.03.2024).

37. Мошура Д. А., Гірняк Л. І. Специфіка релігійного туризму. Матеріали І Міжнар. наук.-практ. конф. «Сталий розвиток туризму на засадах партнерства: освіта, наука, практика» (м. Львів, 31 жовтня - 1 листопада 2018

р.) Львів: ЛТЕУ, 2018. С.108-111.

38. Нагірняк А. Я. Паломництво та релігійний туризм: характерні риси та особливості. Економіка та суспільство. 2022. Вип. 44. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/1880> (дата звернення: 07.04.2024).

39. Об'єкти релігійного туризму та паломництва у Тернопільській області. Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. URL: <https://irp.te.ua/2012-11-12-13-57-49/> (дата звернення: 22.03.2024).

40. Панченко С. А. Управління сферою туризму на специфічному ринку України. Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку. 2019. № 18. С. 85-92.

41. Панченко С. Дискусії та обговорення від паломництва до релігійного туризму: історія і сучасність. Current Issues of Mass Communication. 2022. Issue 32. Р. 12-19

42. Панченко С. Релігійний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи: монографія. К.: Автограф, 2019. 163 с.

43. Патійчук В. О. Класифікація релігійно-паломницьких турів за різноякісними ознаками. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Географічні науки. 2015. № 14 (315). С. 33-45.

44. Патійчук В. О. Україна в системі міжнародного релігійно-паломницького туризму. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/15862> (дата звернення: 22.03.2024).

45. Патійчук В. Функціональні особливості організації релігійно-паломницьких турів. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2015. Вип. 15 (316). С. 24-31.

46. Перелік споруд релігійних спільнот України, що зазнали руйнувань внаслідок повномасштабного вторгнення росії. Державна служба України з етнополітики та свободи слова. URL: <https://dess.gov.ua/list-russia-ruined-at->

least-183-religious-sites/ (дата звернення: 07.04.2024).

47. Підзамоцький замок. Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. URL: <https://irp.te.ua/vtrachena-pamyat-pidzamots-ky-j-zamok/> (дата звернення: 12.03.2024).

48. Про курорти: Закон України від 5.10.2000 р. № 20265-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2026-14#Text> (дата звернення: 18.03.2024).

49. Про охорону культурної спадщини Закон України від 8.06.2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 12.03.2024).

50. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 07.03.2024).

51. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян: Закон України від 21.01.1994 р. № 3857-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text> (дата звернення: 23.03.2024).

52. Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2465-12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>. (дата звернення: 08.03.2024).

53. Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2019 рік (релігійні організації). Наказ Міністерства культури та інформаційної політики України від 14.04.2020 року № 1657.

54. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 №168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2017-%D1%80#Text> (дата звернення: 08.03.2024).

55. Про туризм: Закон України від 11.02.2015 р. № 324/95-вр. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>. (дата звернення: 22.03.2024).

56. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Культура та інформаційна політика». Національна рада з відновлення

України від наслідків війни. Липень 2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/culture-and-information-policy.pdf> (дата звернення: 20.03.2024).

57. Реставрація об'єктів культурної спадщини. Слово і діло: веб-сайт. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/09/15/infografika/kultura/yaki-obyekty-kulturnoyi-spadshhyny-minkult-planuye-restavruvaty-2021-roczі> (дата звернення: 22.03.2024).

58. Рукомисський печерний храм. Тернопільська обласна бібліотека для молоді. URL: <https://tobm.org.ua/rukomyskyj-pechernyj-hram/> (дата звернення: 22.03.2024).

59. Рутинський М., Ковальчук А. Паломництво і релігійний туризм: теоретичні основи та сакральні витоки: монографія. Львів : СПОЛОМ, 2020. 324 с.

60. Сапелкіна З. П. Релігія і культура. Релігійний туризм : навч. посіб. К.: Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2012. 220 с.

61. Сидорівський замок-корабель, Сидорів. URL: <https://find-way.com.ua/oblast/ternopilska/sydorivskyi-zamok-korabel-sydoriv> (дата звернення: 25.03.2024).

62. Стівенс М., Олсон Б. М. Виробництво новин: телебачення, радіо, інтернет; пер. з англ. Н. Єгоровець. К.: КМА, 2008. 407 с.

63. Тарасова В., Ковалевська І. Сутність і значення сакральних категорій в туризмі. Сакральне та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.). К.:ТОВ «Геопринт», 2023. С. 16-19.

64. Хіміч М. І. Оцінка сакральних ландшафтних комплексів Івано-Франківської області. Ландшафтознавство. 2023. Вип. 3 (1). С. 87-101.

65. Храми під вогнем. Український культурний фонд. URL: <https://www.temple-under-fire.com/> (дата звернення: 28.03.2024).

66. Храми Тернопільщини шукайте на інтерактивній карті. Терміново новини Тернополя. URL: <https://terminovo.te.ua/news/20924> (дата звернення: 27.03.2024).

67. Церква святителя Миколая Чудотворця (Струсів). Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/...> (дата звернення: 22.03.2024).

68. Чередниченко О. Ю., Чередниченко А. О. Створення дієвої системи безпеки туризму, як одна із основних умов підвищення конкурентоспроможності туристичної галузі України. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2016. № 55. С. 144-150.

69. Чередниченко А. О. Розвиток релігійного туризму як шлях до відновлення туристичної галузі в умовах соціально-економічної кризи. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2017. № 58. С. 226-232.

70. Чміль О., Чміль В. Релігієзнавчі мандрівки та релігійний туризм. Фізична культура, спорт та здоров'я нації : зб. наук. пр. 2009. № 9. С. 36-41.

71. Шандор Ф. Ф., Кляп М. П. Сучасні різновиди туризму. Підручник. К.: Знання, 2013. 334 с.

72. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства. К.: Наукова думка, 2014. 560 с.

73. Яроцький П. Л. Філософський аспект паломницького (релігійного) туризму в Україні. Філософія туризму: навч. посіб. URL: https://tourlib.net/books_ukr/filotur111.htm. (дата звернення: 20.03.2023).

74. Kavoura A. The use of tourism distribution channels for advertising a religious «imagined community»: the case of branding a prefecture at a regional level, Arcadia, Greece. Advertising: Types of Methods, Perceptions and Impact on Consumer Behavior. New York: Nova Publishers 2014. P. 1-34.

75. Lickorish L. J. Introduction to Tourism. Oxford: Reed Educational and Professional Publishing Ltd, 2013. 244 p.

76. UNESCO. URL: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ua> (дата звернення: 22.03.2023).

77. UNWTO. Tourism Highlights, Edition 2010 URL: <http://lgtinfo.com.ua/images/stories/2010t.pdf> (дата звернення: 22.03.2023).

78. Wikipedia. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/> (дата звернення: 07.04.2024).